НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА ИМ. А.С.ПУШКИНА

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 79 (17027)

2005 чылдың июль 19, вторник

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 19.30. Садар өртээ 3 рубль.

БАРЫКСАНЧЫГ, ЧУРТТАКСАНЧЫГ БАРЫЫН-ХЕМЧИК

Тыва Республиканың бир улуг кожууннарының бирээзи Барыын-Хемчик үндезилеп тургустунганындан бээр 80 чылын бо чылдың июль 15, 16 хүннеринде демдеглеп эрттирген. Бо юбилейге республиканың бүгү кожууннарының, хоорайларының төлээлери, Тываның яамыларының, ведомстволарының удуртукчулары, спортчулар болгаш өскелер-даа киришкен.

Барыын-Хемчик кожууннуң төвү Кызыл-Мажалык суур байырлал шинчи киир каастаттынган. Каас-коя кеттинген, арыннарында өөрүшкүнүң хүлүмзүрүү чайнаан, каткы-хөглүг хөй санныг чон кожуун чагыргазының бажыңының чанынга чыглып келген.

Кайгамчыктыг Хемчикти мактаан аялгалар чаңгыланып үнген, ону Өвүр кожууннуң аныяк хөгжүмчүлери күүсеткен.

Барыын-Хемчик кожууннуң тургустунганының 80 чылынга тураскааткан парад-чыскаал эгелээн. Индирде Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак болгаш өске-даа удуртукчулар турган.

Парад-чыскаалды Буян-Бадыргы Монгуштуң ургларының ургулары ажыткан. Бо дээрге онзагай болуушкун, ону демдеглээри албан. Тыва Республиканы тургузарынга ол улуг рольду ойнаан болгай. Кожуунуң парад-чыскаалы тус черниң ажылчы чонунуң ажыл-ижин, бедик культуразын көргүскен. Ажыы-биле чугаалаарга, барыын-хемчикчилерниң төлептиг ажылдап билирин парад көргүскен...

Кежээкиниң 16 шакта Барыын-Хемчик кожууннуң 80 чылынга тураскааткан байырлыг хурал ажыттынган. Барыын-Хемчиктиң 80 чылының дугайында илеткелди кожуун чагыргазының даргазы А.М. Маркс-оол кылган.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Шериг-оол Дизижикович Ооржак байыр чедирип үве чугаалаан. (**Ш.Д. Ооржактың чугаазының сөзүглелин бо солунда парлаан**).

Ооң соонда байырлалдың аалчылары—республиканың яамыларының болгаш ведомстволарының удуртукчулары байыр чедирип үве чугаалаан, суй белектерни тывыскан.

Июль 16-да байырлал уламчылаан. Ол дугайында солуннуң дараазында номериннен номчуур силер.

Бистиң корр.

Барыын-Хемчик кожууннуң тургустунганындан бээр 80 чыл болган ою-биле холбаштыр Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. ООРЖАКТЫҢ чугаалаан

БАЙЫРЛЫГ СӨЗҮ

Хүндүлүг чонум, хүндүлүг хоочуннар, ха-дуңмаларым, чаңгыс чер-чурттугларым, хүндүлүг Алексей Монгушевич, Виктор Сарыгларович, чалаткан аалчылар!

Бистиң төрээн кожуунувустуң 80 харлаан улуг байырлалын таварыштыр Силер бүгүдеге чүрээмниң ханызындан изиг байырымны чедирбишаан, каң дег кадыкшылды, амыдырал-чуртталгаңарга аас-кежикти, ажыл-ижиңерге чедиишкиннерни күзеп, келир салгалдарга чаа-чаа бедик депшилгени, эртем-билигни чедип алгаш, өгбелерниң оруун уламчылаарын күзээр-дир мен.

1925 чылда Тыва Арат Республиканың Биче Хуралының Президиумунуң шиитпирибиле болгаш Сайыттар Чөвүлелиниң доктаалы-биле Барыын-Хемчик болгаш Чөөн-Хемчик кожууннарны тургускан.

(Уланчызы 2-ги арында).

Чазактың хуралындан

Эрзин биле Барыын-Хемчикте кем-херек үүлгедиишкиннери чавызаан

ТР-ниң Чазааның ээлчеглиг хуралынга 2005 чылдың бирги чартыында республиканың девискээринге кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселдиң түңнелдериниң болгаш ону быжыглаарының талазы-биле хемчеглерниң дугайында информацияны дыңнаан.

Тыванын иштики херектер сайыдының оралакчызы В. Э. Байкараның демдеглээни-биле алырга, республиканың девискээринге айыттынган үениң дургузунда 4997 кем-херек үүлгедиишкини бүрүткеттинген, ол болза эрткен чылга көөрде, 7,8 хуу хөй. Аар болгаш онза аар кем-херек үүлгедиишкиннериниң саны 5,2 хууга өскен, ооң иштинде өлүрүүшкүннерниң – 12,3 хууга, дээрбедекчи чоруктарның – 31,4 хууга, үптээшкиннерниң – 15,6 хууга. Мооң мурнунда шиитпирип чорааннарның, ажыл-хожул чок, назы четпээн кижилерниң, а ол ышкаш эзирик кижилерниң қылганы кем-херек үүлгедиишкиннериниң саны көвүдээн. Чаа-Хөл, Мөңгүн-Тайга, Бии-Хем, Өвүр, Сүт-Хөл, Тес-Хем болгаш Таңды кожуннарда кем-херек үүлгедиишкиннери элээн бедээн. Ооң-биле чергелештир Кызыл хоорайда, Барыын-Хемчик, Эрзин болгаш Тожу кожуннарда кем-херек үүлгедиишкиннериниң ниити саны кызырылган.

ТР-ниң Чазааның хүлээп алганы доктаалында Эрзин болгаш Барыын-Хемчик кожуннарның иштики херектер органнарының эки ажылын демдеглээн, олар бүрүткеттинген бүгү кем-херек үүлгедиишкиннерин тус-тузунда 25 болгаш 7,2 хууга, аар болгаш онза аар кем-херек үүлгедиишкиннерин 6,1 болгаш 23,2 хууга, өлүм-биле доозулган кадыкшылга өжертен аар хора чедириишкиннерин 66,7 болгаш 80 хууга кызырарын чедип алган, а ол ышкаш бажың-балгат база өскениң эт-хөреңгизин, мал-маганын оорлаар чоруктарны чавызаткан. Тыванын Иштики херектер яамызының удуртулгазынга төп аппараттың, а ол ышкаш хоорайлар болгаш кожуннар ИХК-лериниң удуртукчуларының харыысалгазын бедидеринче онза кичээңгейни углаарын, кадрлар болгаш материал-техниктиг хандырылга-биле ажылды экижидери-биле практиктиг хемчеглерни алырын сүмелээн.

Бистиң корр.

Конопляны узуткаарынга чүү шаптыктап турарыл?

Республикада черлик конопляны узуткаарының талазы-биле ажыл маажым чоруп турарын ТР-ниң Чазааның ээлчеглиг хуралынга демдеглээн. 2005 чылда узуткаары планнаттынган 21,6 муң гектар черде конопляның чүгле 2493 гектарын чок кылган азы 11-ле хуу.

Кожуун чагыргаларының сан-медээзи-биле алырга, ниитизи-биле Тыванын девискээринде черлик конопля-биле бокталган 26211 гектар чер бар. ТР-ниң Чазааның чанында тургустунган черлик конопляның узуткаашкынын организастаарының талазы-биле түр штаб иштики херектер органнары-биле кады ажылдар чорудулгазынга контрольду боттандырып, хемчеглер планы бадылаттынган, наркотиктерге удур тускай сорулгалыг республика программазы хүлээп алдынган турзажок, бо адырда ажыл шуудавайн турар. Ону кол нуруузунда тус чер эрге-чагыргаларының идепкей чок туружубиле тайылбырлап болур, бети дизе конопляны узуткаарынга акша-хөреңгилерни чүгле ийи кожуун — Бай-Тайга (30 муң) биле Улуг-Хем (100 муң) боттарының бюджеттеринде көрген болуп турар.

Чазактың хуралынга наркотиктер саарылгазынга контроль талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республикада эргелелиниң болгаш Көдээ ажыл-агый яамызының ажылын четпес деп санаан. Наркотиктер саарылгазынга контроль талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республикада эргелелинге база ветеринария болгаш фитосанитария хайгааралының талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республикада эргелелинге чер ажыглакчыларының болгаш чер ээлериниң черлик конопляны узуткаарынга контрольду шыңгыырадырын сүмелээн. Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызынга, кожуннарның удуртукчуларынга бо чылдың июль төнчүзүнге чедир черлик конопляны узуткаарының талазы-биле дарый хемчеглерни алырын дааскан база сүмелээн.

Юлия ШЕЛУДЬКО.

Барыын-Хемчик кожууннуң тургустунганындан бээр 80 чыл болган ою-биле холбаштыр Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. ООРЖАКТЫҢ чугаалаан байырлыг сөзү

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Ол үеде Барыын-Хемчиктиң составынче сөөлүнде тургустунган кожууннар Бай-Тайганың болгаш Мөңгүн-Тайганың долу девискээрлери, Өвүрнүң чамдык девискээрлери кирип турган.

Барыын-Хемчик кожуун барыын Тываның шаг-төөгүден бээр эң-не сайзыраңгай төп кожууну болуп чорааны онзагай болуп турар. Ооң турар туружун безин чонда «тос орук белдири» деп адап турары таварылга эвес: Моол-биле, Даг-Алтай, Моол-Алтай, Орус, Казах, Хакас чурттары-биле кызыгаарлажып турар болгаш ынчан-на оларның-биле экономиктиг, политиктиг харылзаалар аажок бедик деңнелге турган, ынчангаш кожууннуң девискээринге янзы-бүрү сөөктүг кижилер: хакастар, кыдаттар, казахтар, моолдар, алтайлар, делеглер, орустар болгаш өске-даа кижилер тыва чон-биле кады чурттап чорааны онзагай солун.

А Барыын-Хемчиктиң езулуг үндезин чурттакчы чону кымнарыл, бо кожуун кымның чуртул дээр болза: шаг шаандан бээр-ле борта Даа, Бээзи кожууннарның аймактары: Сарыглар, Монгуштар, Ооржактар, Күжүгеттер, Хомушкулар, Хертектер, Салчактар, Кууларлар, Сааялар, Иргиттер, Кара-Салдар, Донгактар болгаш өске-даа аймактар эптиг-найыралдыг, үнчүп-киржип чурттап чорааннар.

Бистиң боттарывыстың эки билиривис төөгүвүстен чамдык барымдааларны борта чугаалап көрейн. XIX вектиң төнчүзүнде «Дошкун Даа» деп шолалыг Хомушкуларның кадыг-берге Базыр Үгер-Даа Чадаанага барып Даа кожуунун барып чагыра бээрге, Монгуштар тура халыышкын үндүргенин төөгүде бижип каан болгай. Базыр Үгер Даа дедир Барлык кыдыынче ээп кээр ужурга таварышкан. Ол бистиң улуг өгбевис-тир, сураглыг күрүне ажылдакчызы чораан улуг баштыңчы өгбевис-тир. Базыр Үгер-Дааның оглу Езутту Чагырыкчы репрессияга таварышкаш, Эрзинниң Бай-Дагга сөөк салган, ооң азыранды оолдары Күнзең башкы, Кенден-Сүрүң башкы Алдын-Булакка (Аксы-Барлыкка) турган Хомушкуларның улуг хүрээзиниң улуг ламалары бооп чорааннар болгай. Хүрээниң орнудаа ында бар, ол улуг башкыларның чурттап чораан бажыңы ам-даа Алдын-Булакта бар.

Хайдып Үгер-Дааның азыранды оглу Аянгаты чурттуг Буян-Бадыргы ноян — Тыва күрүненің үндезилекчилериниң бирээзи.

Акка чурттап чораан улуг лама-башкы, шаажылалга таварышкаш, бурганнай берген Шокар-Үлдүм оглу Монгуш Лопсаң-Чиңмит тыва алфавитти тургузуп, үндезилээн.

Чөөн үүктүң ажылчын чоннарының коммунистиг университединиң (КУТВ-туң) баштайгы доозукчуларының бирээзи — Кызыл-Тайга сумузу чурттуг Лопсаң оглу Монгуш Намзырай «Аравэ шыны» солунну үндезилеп тургускан, ооң бир дугаар редактору бооп чорааш, аныяктар херээ дээш шаажылалга таварышкан.

Тываның аттыг шерииниң комиссары, 9-туң херээ дээш шаажылалга таваржып чораан Араппай оглу Күжүгет Серен Кызыл хоорайның тус чер бот-башкарылгазының бир дугаар даргазы чораан.

Бо факт-барымдаалар дээрге бистиң кожуунувустуң ийи чүс чыл ажылдыр болгаш эрткен векке хамаарыштыр солун, байлак төөгүзүнүң үүгле чамдык кезии-дир.

Төөгүнүң, культураның болгаш бойдустуң тураскаалдарының талазы-биле Барыын-Хемчик кожуун база кайгамчык байлак оран. Чижээлээрге: бистиң эрага чедир VII – II векторде Тывага турган бурунгу түрк каганат үезинде тургускан бистиң өгбелеривистиң салгалдарынга арттырып кааны кижи-көжээзи болгаш чаңгыс черде кожа тургузуп каан үш кыс кижи-көжээлер Бижиктиг-Хаяда хевээр артып калганы делегей чергелиг болуушкун бооп турар. Бижиктиг-Хаяда бурунгу бижиктер, Көжээлиг-Ховуда кижи-көжээлер, Шивээлиг-Дагның шивээзи болгаш өске-даа төөгүлүг черлер бистиң кожуунувустуң онза тураскаалдары болуп турар.

Бойдустуң бурунгу тураскаалдары болуп турар тыва чонда алдаржаан Ыдыктыг Бай-Тайганы, хакас кызыгаарында Ыдыктыг Кызыл-Тайганы канчап демдеглевес бис, черле ынчаш Барыын-Хемчик кожууннуң төвү Кызыл-Мажалык суур безин долгандыр харлыг тайгаларга бүргедип алган турары кайгамчык сүлде-күштү, бедик сүзүктү чонга шаңнап турар-дыр. Тываның улуг хемнери — Алаш биле Хемчикти, Акты болгаш Барлыкты, Аянгатыны, Хөнделеңни, Муңгаш-Акты, Баян-Колду болгаш өске-даа хемнерни, бурунгу дагылгалыг ыдыктыг черлерни чоннуң ыдыктап, алгап-мактап турары кижи сеткилинге өөрүнчүг болур-дур.

Бистиң төрээн кожуунувус дээрге бүгү Тывага, Россияга сурагжаан алдарлыг малчыннарның чурту-дур. Аът, теве, инек, сарлык, өшкү, хой-биле бистиң өгбелеривис шаг шаандан тура аажок бай чораан. Бо хүннерде база малдың баш саны ийи-үш катап өскен болгаш моон соңгаар-даа өзер. Бурунгуларны дөзээн алдарлыг малчыннарны чонда Самдар-Кожай деп ады алгаан Монгуш Сүүр-оолду, Ооржак Кенденни адаар апаар бис. Монгуш Сүүр-оол «XX үүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп Тыва Республиканың Күрүне номунче кирген, а Ооржак Кенден Тыва Күрүненің Республика Ордени-биле шаңнаткан болгай.

Бистиң төрээн кожуунувус дээрге алдарлыг тараажыларның чурту-дур. Тараа-быдааны бистиң өгбелеривис муң-муң чылдар иштинде тарып өстүрүп чорааннар. Ооң херечилери: Барлык ховузунда Чаа-Барлыктың улуг бугазы, Эдегейниң, Хөнделеңниң, Аянгатының бурунгу бугалары, Алаштың бугалары болуп турар. Алдарлыг тараажыларга Турген-оол Александр Караңмаевич хамааржыр, ол агроном эртемниг кижи үүве, боду Таңды кожуунга хөй дүжүттү алганы дээш Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры атка төлептиг болган. Кара-оол Хомушку Аракчааевич көдээ ажыл-агыйның сайыды, эң шыырак совхозтарның бирээзи «Тиилелге» совхозка директорлап чораан. Ол кур черлерни шиңгээдиринге бодунуң улуг үлүг-хуузун киирген бистиң чаңгыс чер-чурттуувус-тур.

Бистиң төрээн кожуунувус дээрге алдарлыг тудугжулар чурту-дур, үүге дизе кожууннуң девискээринде туттунар ужурлуг тудуглар бүрүнү-биле четчир кылдыр туттунган болуп турар: эмнелге, школа, чурттаар оран-сава тудуглары четчир кылдыр туттунган.

Алдарлыг тудугжуларывыска Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, Ленин Орденинiң эдилекчизи, Хүндүлелдиң Демдээ орден-биле шаңнаткан, Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу, тудугжулар бригадазының бригадири Данзырын Калдар-оол Хертековичини, ол ышкаш ат-алдары республикадан дашкаар алдаржаан алдарлыг тудугжу Күжүгет Шойдар-оолду хамаарыштырып, оларга улуу-биле чоргаарланып чоруур бис.

Орук тудуунуң талазы-биле улуг ажылдарны бистиң кожууннуң чону ам-даа кылбышаан. Кожуунда бар-ла оруктарны олар боттары болза Саян артындан эгелээш, Бай-Тайга кожууннуң, Мөңгүн-Тайга кожууннуң оруктарынга чедир шалыпкын кылып чорутканнар болгай.

Кожууннуң чурттакчылары шудургу күш-ажылы-биле улуг үлетпүр тудугларын тудуп дооскаш, оларны ажыглалга киирип, ажылдадып турганнар. Бо хүннерде ажылдавайн-даа турар болза, эът комбинадын, сүт заводун, туйбу заводун өй-шаанда туткаш, ажылдадып турган бис. Садыг-саймаа, амыдырал хандырылга албан черлери ам-даа ажыл-амыдыралын салбаан, рыноктуң ачызында хөгжүлденің оруунда чоруп турары өөрүнчүгдүр.

Социал адырда чорудуп турар кол ажылды кижилерниң кадыкшылынче онза кичээнгей-биле мөөннеп келген болгаш моон соңгаар-даа улам сайзырадыр ужурлуг бис. Кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы, РСФСР-ниң кадык камгалалының тергиини, билдингир кезер-эмчи, эртемден, чаартыкчы Чуглур Бады Монгушевичини борта айтыры чугула деп санаар-дыр мен.

Улус өөредилгезиниң тергииннеринге Ак-Довурак хоорайның № 1 школазының башкызы, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Тамдын-оол Сарыглар Саятыевнаны, Россияның школаларының алдарлыг башкызы, РСФСР-ниң улусчу өөредилгезиниң тергиини, орден-хавыяаларның эдилекчизи Алдын-оол Хомушку Сайынотовичини чоргаарал-биле демдеглеп, аныяк- өскеннерге суртаалдап чедирер ужурлуг бис.

Күрүненің шылгараңгай ажылдакчыларынга Чымба Александр Маныгыевичини, Тыва күрүненің болгаш хөй-ниитиниң көскү ажылдакчызы, Күш-ажылдың Кызыл Тук Ордени-биле, Хүндүлелдиң Демдээ Орден-биле ийи удаа шаңнаткан Шыырап Монгуш Какыйлаевичини, советпартия органнарының күрүнеде көскү ажылдакчызы, Россияның Маадыры Шойгу Сергей Күжүгетовичиниң адазы Шойгу Күжүгет Серээевичини, Ада-чуртунуң камгалакчызы болгаш эргехоойлу камгалаар органнарның ажылдакчызы, генерал-майор, иштики херектер сайыды чораан, «Ада-чурттуң мурнунга ачыхавыяазы дээш» деп орденниң ийиги чергези-биле шаңнаткан Монгуш Сергей Саин-Белековичини, республиканың мелиорация сайыды чораан Достак-оол Монгуш Бүкүлдүрешовичини, Тыва АССР-ниң Дээди Соведининң секретары чораан, партия-советтерде күрүненің көскү ажылдакчызы Бойду Монгуш Сүрүккүевичини, кадык камгалал сайыды чораан Сарыглар Лопсаңнаарны болгаш өскелерни-даа айтыр ужурлуг бис.

Амгы үеге хамаарыштыр көөр болзувусса, бистиң кожуунувустуң сураглыг кижилериниң даңзызынче дараазында улусту база киирер апаар бис:

Олар болза Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери-дир – Совет Эвилелининiң Маадыры Хомушку Чүргүй-оол Намгаевичини, Октябрь Революциязының болгаш Хүндүткелдиң Демдээ орденнерниң эдилекчизи Пичен-оол Тимофей Күзээчиевичини, Ада-чурт дайынының киржикчизи, шүүргедекчи-ужудукчу, шыырак ужудукчуларны хөйү-биле кижизидип белеткээн, дайынның болгаш күш-ажылдың дыка хөй шаңналдарының эдилекчизи Хопуя Ховалыг Тогдугашовичини, Таржаа Тонгак Хорун-оловичини болгаш гвардейжи Монгуш Сендажы Айдыңовичини улуг чоргаарал-биле адаар ужурлуг бис.

Культура, уран чүүл, чогаал, парлалга талазы-биле бистиң кожуунувустуң алдарлыг кижилеринге:

Тываның улустуң чогаалчызы, тыва чогаалдың классиги, прозаик, шүлүкчү, драматург, очулдурукчу Сүрүң-оол Салим Сазыговичини, салым-чаяанныг дээн улуг тоолчу, Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелининiң кежигүнү Ооржак Чанчы-хөө Чапаажыковичини, улустуң хөөмейжизи, шылгараңгай мастер, ат-сывы Тывадан дашкаар алдаржаан Ооржак Хунаштаар-оол Сүрүн-ооловичини, В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрның кол режиссеру чораан, салым-чаяанныг режиссер, артист, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Сагды Каадыр-оол Ооржаковичини, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың улустуң артизи, В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрның кол режиссеру, янзы-бүрү ат-алдарлыг конкурстар шаңналдарының лауреады Ооржак Алексей Кара-ооловичини, Тываның алдарлыг чурукчузу, И. Репин аттыг күрүне шаңналының лауреады Саая Көгел Мижитеевичини, В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артизи, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Монгуш Чадамба Бүрүкейевичини, Тываның комсомол шаңналының лауреады, салым-чаяанныг шүлүкчү чораан Антон Күжүгетович Үержааны, композитор, билдингир мөге Ооржак Очур-оолович Кара-Катты болгаш мында ады кирбээн өске-даа салым-чаяанныг кижилеривистиң аттарын бөгүн бо юбилейде ыяапла чоргаарланып адаар ужурлуг бис.

Бистиң кожуунувус спорт-чулар-биле Тывада алдаржаан кожууннарның бирээзи.

Бистиң чоргааралывыс: алдарлыг спортчу, хостуг хүрешке Делегей Кубогунуң ийи дакпыр эдилекчизи, Улустарның Найыралы орденниң кавалери Доржу Александр Хертекович база республиканың күрүне автоинспекциязының даргазы, милициянның полковниги, Россияның чиик атлетика талазы-биле алдын медалының эдилекчизи Хаажык Эрес-оол Ооржакович олар болуп турар дизе, черле частырыг болбас боор.

Оон аңгыда бистиң сураглыг мөгелеривиске Күжүгет Арбак оглу, Хомушку Шончууржук, Монгуш Дүктүг-Ары, Күжүгет Бачыылай, Монгуш Көк-оол, Чимит-Доржу Александр, Ооржак Кара-Кат, Күжүгет Здов, Көгел алышкылар болгаш оон-даа хөй улустар хамааржып турар.

Хол бөмбүүнүң хоочуннарынга Монгуш Аспанны болгаш Монгуш Сергейни хамаарыштырып, бистиң кожуунувустуң адын алдаржыдып чораан тергиин мастерлеривис деп санаар ужурлуг бис.

Алдарлыг шыдыраачыларывыска Тыва Республиканың каш дакпыр чемпионнары Монгуш Адыг-оолду болгаш Оюн Чыртак-оолду хамаарыштырып, келир салгалдарга олар үлегер-чижек болурлар ужурлуг деп, идегеп турар бис.

Бистиң төрээн кожуунувус дээрге, алдарлыг эртемденнерниң база чурту болуп турар-дыр. Оларга чоргаарал-биле: геология-минералогия эртемнериниң кандидады Самданчап Тавак-оол Хертековичини, геология-минералогия эртемнериниң кандидады Күжүгет Калин-оол Серээевичини, юридиктиг эртемнерниң кандидады Күжүгет Сергей Степановичини, философия эртемнериниң кандидады Байыр-оол Монгуш Сендажыевичини болгаш Ооржак Хойлакааны хамаарыштырып турар бис.

Бистиң төрээн кожуунувус дээрге хөй нациялыг чоннарның чурттап турары найыралдың ордузу-дур. Улуг орус чоннуң төлээлери кожууннуң хоочун чурттакчыларынга райкүүском даргалап чораан Иленьков Станислав Ивановичини, Коблов Василий Максимовичини, Силкин Георгий Астафьевичини, Еромаев Виктор Ивановичини, Кустованың болгаш оон-даа хөй өске сөөктүг улустарны адаар ужурлуг бис. Олар тыва черге хөй чылдарның дургузунда ак сеткилдии-биле ажылдап, кожууннуң болгаш республиканың хөгжүлдезинче боттарының кончуг улуг үлүүн киргеннер. Улуу-биле четтиргенивисти оларга илередип, черге чедир мөгейип тур бис.

Ынчангаш, эргим чонум, чаңгыс чер-чурттугларым, ха-дуңмалар база катап силер бүгүдеге аас-кежикти, кадыкшылды, чедиишкиннерни күзеп, Ыдыктыг Бай-Тайга дег күштүг сүлделиг, бедик хей-аъттыг болуруңарны, аал-ораныңарга амыр-тайбыңны, сагыш-сеткилиңерге оожургал-чыргалды күзээр-дир мен.

Байырлал-биле, эргим чонум, Барыын-Кожуун моон-даа соңгаар улам ыңай сайзырап, хөгжүүр болзун,

ЧОРУУҢАР ЧОГУУР БОЛЗУН, ҮҮЛЕҢЕР БҮДЕР БОЛЗУН! ӨРШЭЭ ХАЙЫРАКАН, КУРАЙ, КУРАЙ, КУРАЙ! ...

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының депутаттарының эрге-байдалының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Хоойлужудулга палатазы 2004 чылдың декабрь 8-те х үлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2004 чылдың декабрь 29-та ч үүлд үг деп көрген
Хоойлужудулга палатазы 2005 чылдың февраль 24-те дагын катап х үлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2005 чылдың март 17-де ч үүлд үг деп көрген
Хоойлужудулга палатазы 2005 чылдың июнь 15-те дагын катап х үлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2005 чылдың июнь 29-та ч үүлд үг деп көрген

Бо Хоойлу Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Конституциязынга, федералдыг хоойлужудулгага болгаш республика хоойлужудулгазынга дүүштүр, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының депутаттарының (моон соңгаар Улуг Хуралдың депутаттары) эргелерин, хүлээлгелерин болгаш харыысалгаларын тодарадыр, оларның боттарының бүрүн эргелерин боттандырарда эрге-хоойлу болгаш социал талазы-биле кол-кол магадылалдарны көрүп турар.

1 эге. **Ниити үүлдер**

1 үүл. **Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының депутады болгаш ооң эрге-байдалы**

1. Улуг Хуралдың депутады Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының болгаш Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында хоойлуларга дүүштүр соңгуттурган, Тыва Республиканың Улуг Хуралынга (моон соңгаар Улуг Хурал) хоойлужудулга болгаш өске-даа бүрүн эргелерни Россия Федерациязының Конституциязы, федералдыг хоойлулар, Тыва Республиканың Конституциязы база бо Хоойлу-биле көрдүнгени езугаар боттандырар кылдыр төлээлеткен, чоннуң бүрүн эргелиг төлээзи болуп турар.

2. Улуг Хуралдың кайы-бир палатазының депутады күрүне эрге-чагыргазының өске-даа төлээлекчи органнарының база тус чер бот-башкарылга органнарының депутады, ооң иштинде Күрүне Думазының депутады болгаш Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү, а ол ышкаш Тыва Республиканың Чазааның кежигүнү, прокурор, шиитпекчи бооп болбас, Россия Федерациязының күрүнениң өске албан-дужаалдарын, федералдыг күрүне албанының күрүне албан-дужаалдарын, Россия Федерациязының субъектилеринге күрүнениң өске-даа албан-дужаалдарын азы Тыва Республиканың күрүне албан-ажылының күрүне албан-дужаалдарын ээлеп, а ол ышкаш соңгулдалыг муниципалдыг албан-дужаалдарны болгаш муниципалдыг албанның муниципалдыг албан-дужаалын, бир эвес федералдыг хоойлужудулга-биле көрдүнмээн болза, өске-даа албан-дужаал ээлевес.

3. Улуг Хуралдың депутадының хоойлудүрүм талазы-биле эрге-байдалының онзагай үүлү болза, хоойлужудулга езугаар Тыва Республикада Конституция тургузуун деткиири-биле, Тыва Республиканың хоойлуларын, Улуг Хуралдың чогуур палатазының доктаалдарын, Улуг Хуралдың палаталарының кады ажылдап кылган доктаалдарын ажылдап кылырынга болгаш хүлээп алырынга киржири-биле, хүлээп алдынган хоойлуларның болгаш доктаалдарның күүселдезин хынаары-биле, Россия Федерациязының Конституциязы, федералдыг хоойлулар, Тыва Республиканың Конституциязы болгаш Тыва Республиканың хоойлулары-биле, бо Хоойлу-биле тодараттынган соңгукчуларның эргелерин болгаш хостуг чоруун база хоойлу езугаар өске-даа эрге-ажыктарын камгалаары-биле холбашкан хүлээлгелерни аңаа онааганы болур.

4. Улуг Хуралдың депутады бодунуң депутат ажыл-чорудулгазының талазы-биле кымга-даа хамаарышпас болур болгаш үүгле Россия Федерациязының Конституциязы, федералдыг хоойлулар-биле, Тыва Республиканың Конституциязы база Тыва Республиканың хоойлулары, бо Хоойлу-биле, Улуг Хуралдың палаталарының регламентизин болгаш Улуг Хуралдың палаталарының өске-даа эрге-хоойлу актыларын, соңгулда мурнунуң программазын, соңгукчуларның чагыгларын база бодунуң үзел-бодалын, туружун удуртулга болдурар.

5. Улуг Хуралдың депутады Улуг Хуралдың палаталарының каттышкан хуралдарынга, чогуур палаталарның сессияларынга бодунуң бодал-сагыжын илередир, а ол ышкаш Улуг Хуралдың комитеттериниң хуралдарынга, палаталарның комиссияларынга бодунуң үзел-бодалы, туружунуң талазы-биле бадылаар эргелиг.

6. Улуг Хуралдың депутадының эргелерин болгаш хүлээлгелерин кандыг-даа шаптыктаашкын чок болгаш чогумчалыг боттандырарының магадылалы федералдыг хоойлужудулга-биле, Тыва Республиканың Конституциязы, Тыва Республиканың хоойлулары, бо Хоойлу-биле, Улуг Хуралдың палаталарының регламентилери-биле доктааттынып тургустунар.

Бодунуң бүрүн эргелерин доктаамал профессионал үндезинге боттандырып турар Улуг Хуралдың депутадынга магадылаары болза:

1) депутаттың эргелерин болгаш хүлээлгелерин шаптараазын чокка база чогумчалыг боттандырарын хандырар ажылчын байдалды тургузар;

2) депутат хүлээлгелерин федералдыг хоойлулар болгаш Тыва Республиканың хоойлулары-биле доктааткан чурум езугаар боттандырары-биле холбаштыр, ооң бодунуң база өг-бүлезиниң кежигүннерин күүлелден, кыжаныышкындан болгаш хоойлу-дүрүмге таарышпас өске-даа хөделиишкиннерден камгалаар;

3) депутат албан ажыл-чорудулгазын боттандырары-биле Кызыл хоорайда чурттаар чери чок депутатка ажылдаар азы чурттаар шөлдү, харылзааның чепсек-хереклелдерин, автотранспорту бээр;

4) депутат ажыл-чорудулгазын боттандырар дээш сургакчылаары-биле, доктаамал чурттап турар черинден Кызылга көжүп кээри-биле база бүрүн эргелериниң хуусаазы төнген соонда, дедир көжери-биле холбашкан транспорт чарыгдалдарын, аалчылар бажыңының хөлезинин төлээнинге чарыгдалдарны, депутат ажыл-чорудулгазын боттандырары-биле холбашкан өске-даа чарыгдалдарны эгидип бээр;

5) күш-ажыл талазы-биле эргелерин хандырар;

6) депутат ажыл-чорудулгазын доктаамал профессионал үндезин-биле боттандырып турар депутаттарга Россия Федерациязының хоойлужудулгазы, Тыва Республиканың хоойлулары болгаш бо Хоойлу-биле көрдүнген акша төлевирин өске-даа төлевирлерни төлеп бээр;

7) чыл санында төлевирлиг шөлээ.

Бо кезээниң 1, 3, 4, 6, 7 дугаар пунктуларында айыткан магадылалдарны бээри-биле холбашкан чарыгдалдарны республика бюджединиң акша-хөреңгизинден төлеп бээр;

7. Улуг Хуралдың депутады үүгле соңгукчуларынга отчеттуг болур. Тыва Республиканың Конституциязынга дүүштүр Улуг Хуралдың депутады бодунуң ажыл-чорудулгазының түңнелдери, соңгулда мурнунуң программазының, соңгукчуларның чагыгларының күүселдези дээш соңгукчуларының мурнунга харыысалгалыг. Депутат депутаттың адынга төлептиг эвес хөделиишкин кылган таварылгада, бүрүн эргелериниң хуусаазы төнмээнде, ону дедир кыйгыртып болур. Депутатты дедир кыйгыртырының чуруму федералдыг хоойлулар-биле болгаш Тыва Республиканың хоойлузу-биле доктааттынар, а соңгукчуларның идегелин чидирген таварылгада Улуг Хуралдың депутадының харыысалгазының чурумун болгаш негелде-байдалын Тыва Республиканың хоойлузу-биле тодарадыр.

8. Улуг Хуралдың депутады бодунуң күзели-биле бүрүн эргелерин хуусаа бетинде дүжүрүп болур эргелиг.

9. Улуг Хуралдың депутадының бүрүн эргелерин өске кижиге дамчыдып берип болбас.

2 үүл. **Улуг Хуралдың депутадының бүрүн эргелериниң хуусаазы**

Тыва Республиканың Конституциязынга дүүштүр Улуг Хуралдың депутаттары 4 чыл хуусаада соңгуттурар.

Улуг Хуралдың депутадының бүрүн эргелери ону соңгаан хүнден эгелээр болгаш бо Хоойлунуң 1-ги үүлүнүң 8-ки кезээ болгаш 3-кү үүлү-биле көрдүнген таварылгалардан азы федералдыг хоойлу-биле тодараттынган өске-даа таварылгалардан аңгыда, Улуг Хуралдың чогуур палаталарының чаа чыыжының ажылы эгелээн соонда соксаар.

3 үүл. **Улуг Хуралдың депутадының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыры**

1. Улуг Хуралдың депутадының бүрүн эргелери хуусаа бетинде дараазында таварылгаларда соксаар:

1) бодунуң бүрүн эргелерин дүжүрер дугайында Улуг Хуралдың депутады бижимел билдириишкинни киргенде;

2) Улуг Хуралдың депутады Россия Федерациязының хамаатызы эвес апарганда, чок болза даштыкы күрүнениң хамаатызы болганда;

3) Улуг Хуралдың депутады болуп турар кижиге хамаарыштыр судтуң буруудаткан шиитпели хоойлу езугаар күштүг болуп эгелээнде;

4) Улуг Хуралдың депутады болуп турар хамаатыны бодун башкарып шыдавас азы кызыгаарлыг деп санаан судтуң шиитпири хоойлу езугаар күштүг болуп эгелээнде;

5) Улуг Хуралдың депутады болуп турар хамаатыны өлген, азы чок болза ис чок читкен деп санаан судтуң шиитпири хоойлу езугаар күштүг болуп эгелээнде;

6) Улуг Хуралдың депутады өлгенде;

7) кадыының байдалының аайы-биле, улаштыр 10 ажыг ай дургузунда аар ааранының уржуундан, эмчиниң үндүрген түңнели езугаар депутат ажыл-чорудулгазын боттандырар аргазы чок апарганда;

8) хоойлу езугаар Улуг Хуралдың депутадын Улуг Хуралдың депутадының бүрүн эргелерин күүседип ажылдаарынга дүүшпес албан-дужаалга соңгаанда азы томуйлаанда, тодаргайлаарга, Улуг Хуралдың депутадын күрүне эрге-чагыргазының өске-даа төлээлекчи органнарының депутадынга, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутадынга, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүнге, Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга, Тыва Республиканың Чазак кежигүнүнге, тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаал күүседир кижизи кылдыр соңгутканда;

9) Улуг Хуралдың депутадын соңгаан соңгулдаларны күш чок деп санаанда;

10) Улуг Хуралдың депутадын дедир кыйгыртканда;

11) Федералдыг хоойлужудулгада болгаш Тыва Республиканың Конституциязында көрдүнген таварылгаларда, Улуг Хуралды азы Улуг Хуралдың чогуур палатазын тараткан таварылгада;

12) Тыва Республиканың Конституциязының 107-ги үүлүнүң иштики «б» пунктузунда көрдүнген үндезиннер-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Тыва Республиканың Улуг Хуралын азы палаталарның кайы-бирээзин тараткан.

2. Улуг Хуралдың депутадының бүрүн эргелерин бо үүлдүң 1-ги кезээниң 1-10 дугаар пунктуларында айыткан таварылгаларда соксадыр дугайында шиитпирни Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы ол медээ кирген хүнден бээр, бир ай хуусаадан орайтатпайн хүлээп алыр болгаш Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының доктаалы кылдыр үш хонук хуусаадан орайтатпайн белеткеп кылгаш, хүлээп алыр.

Бо таварылгаларда Улуг Хуралдың депутадының бүрүн эргелери Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының доктаалында тодараттынган хүнден эгелээш, соксаар.

3. Улуг Хуралдың депутады Улуг Хуралдың чогуур палатазынга бодунуң хүлээлгелериниң сайгарлыкчы, бүдүрүлге, албан ажылы азы албан черинде, организацияда, бүдүрүлгеде кол ажылындан хостаттырары Улуг Хуралдың депутадының эрге-байдалы-биле таарышпас өске-даа ажыл-чорудулга-биле холбашканының дугайында бижимел хевирге дыннадыр хүлээлгелиг.

4. Улуг Хуралдың депутадының бүрүн эргелери бо үүлдүң 1-ги кезээниң 11-ги пунктузунда көрдүнген таварылгада, Улуг Хуралды азы чогуур палатаны тарадыр дугайында Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Чарлыы парлалгага албан езузу-биле үнген хүнүнден бээр, бир ай эрткенде соксаар.

4 үүл. **Улуг Хуралдың депутадының шынзылгазы болгаш хөрек демдээ**

1. Улуг Хуралдың депутады бодунуң бүрүн эргелериниң хуусаазының дургузунда эдилеп чорууру, ооң бодун база депутаттың бүрүн эргелерин бадыткаар, ооң кол документизи болур тускай шынзылгалыг база чогуур хөрекке кадаар демдектиг болур.

2. Улуг Хуралдың депутадының шынзылгазының база хөрек демдээниң дугайында дүрүмнү, оларның хевирин болгаш бижилгезин Улуг Хуралдың чогуур палаталарының хуралдарының доктаалынга бадылаар.

3. Улуг Хуралдың депутадының шынзылгазы Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылга органынче болгаш күрүне эрге-чагырга органнарынче моондак чокка кирер, оларның коллегия органнарының хуралдарынче баар, а ол ышкаш өнчүнүң кайы-даа хевиринден хамаарылга чокка республиканың организациялары болгаш бүдүрүлге черлеринче саат чокка кирер, чартыы азы долузу-биле республика болгаш (азы) тус чер бюджеттериниң дузазы-биле акшаландырып турар, чок-ла болза, үндүрүг болгаш албан кылыр төлевирлер талазы-биле чиигелделиг, чок-ла болза, күрүне эрге-чагырга органының болгаш (азы) тус чер бот-башкарылга органының тургузукчузу болур эргени берип турар документизи болур.

5 үүл. **Улуг Хуралдың депутадының бодунуң ажыл-чорудулгазын боттандырарының байдалдары**

1. Улуг Хуралдың депутады федералдыг хоойлулар, Тыва Республиканың Конституциязы, Тыва Республиканың хоойлулары-биле тодаратканы Улуг Хуралдың чогуур палатазының эргезинге хамааржыр бүгү-ле айтырыгларны шиитпирлээринге киржир.

2. Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының депутаттары Тыва Республиканың Конституциязынга дүүштүр бодунуң депутат ажыл-чорудулгазын доктаамал профессионал үндезинге боттандырар.

Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының депутаттары Тыва Республиканың Конституциязынга дүүштүр бодунуң бүрүн эргелерин, бо үүлдүң 3 кезээнде доктаатканы таварылгалардан аңгыда, кол кылып турар ажыл-чорудулгазы-биле чергелештир боттандырар.

3. Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының Даргазы, Төлээлекчилер палатазының Даргазының оралакчызы болгаш Төлээлекчилер палатазының чедиден хөй эвес комитеттериниң даргалары боттарының ажыл-чорудулгазын доктаамал профессионал үндезинге боттандырар.

(Уланчызы 4—6-гы арыннарда).

(Уланчызы. Эгези 3-күарында).

Доктаамал профессионал үндезинге бодунуң бүрүн эргелерин боттандырып турар Улуг Хуралдың депутаттарының күш-ажыл талазы-биле хамаарылгаларын Россия Федерациязының күш-ажыл талазы-биле хоойлужудулгазының нормалары-биле таарыштырар.

5. Улуг Хуралдың палаталарының чогуур комитеттеринче болгаш комиссияларынче депутаттарның шилилгезин Улуг Хуралдың палаталарының регламентилериниң тургускан чуруму езугаар чорудар.

6. Улуг Хуралдың депутадының ажыл-чорудулгазын доктаамал профессионал үндезин-биле боттандырып турар Улуг Хуралдың депутады педагогика, эртем база өске-даа чогаадыкчы ажылдардан аңгыда, төлевирлиг өске кандыг-даа ажыл-чорудулга кылбас ужурлуг.

7. Доктаамал профессионал үндезинге бодунуң ажыл-чорудулгазын боттандырып турар Улуг Хуралдың депутады, ол бүрүн эргелерни күүседип эгелээр хуусаага чедир шериг албан-хаакчыды, иштики херектер органнарының удуртур азы анаа дайынчы составының ажылдакчызы, прокуратура, үндүрүг полициязының база каайлы органнарының ажылдакчызы, кеземчекүүселде системазының органнарының болгаш албан черлериниң ажылдакчызы бооп турган болза, шериг албанында азы адаттынган органнарда болгаш албан черлеринде бүрүн эргелерин айыттынган хуусааның иштинде түр үеде соксадыр.

8. Улуг Хуралдың депутады бодунуң депутат байдалын ажыглап алгаш, юридиктиг эргелиг бөлүктерге болгаш хуу улуска оларның боттарының сайгарлыкчы ажыл-чорудулгазын боттандырарынга Россия Федерациязының азы Тыва Республиканың хоойлулары-биле көрдүнмээн кандыг-даа дуза чедирер, а ол ышкаш ол дээш шаннал-хөлези (белектер, акша, чээлилер, ачы-дузалар, оюн-тоглаа төлевири, транспорт чарыгдалдарын төледир) болгаш өске-даа төлевирлер алыр эргези чок.

9. Улуг Хуралдың депутады:

1) Улуг Хуралдың чогуур палатазының хуралдарынга, ооң кежигүнү болуп турары комитеттиң азы комиссияның хурал бүрүзүнге киржир;

2) Улуг Хуралдың чогуур палатазының Даргазының айтыышкыннарын күүседир;

3) Улуг Хуралдың чогуур палатазында доктааттынган, күш-ажылдың иштики корум-чурумунуң дүрүмүн, албан-ажыл документациязынга дүүштүр ажылдың чурумун сагыыр;

4) депутат ажыл-чорудулгазын күүседип турары-биле холбаштыр аңаа билдингир апарган, күрүне болгаш хоойлунуң камгалап турары өске-даа чажытты кадагалаар, а ол ышкаш депутат хүлээлгелерин күүседип турда аңаа билдингир апарган, хамаатыларның хууда амыдыралынга, аталдарынга база төлептиг чоруунга хамааржыр медээлерни чарлап таратпас;

5) Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудулгалары, бо Хоойлу болгаш Улуг Хуралдың палаталарының регламентизи-биле тодарадып айыттынган өске-даа хүлээлгелерни күүседир.

10. Бо үүлде санаттынган бүрүн эргелерни боттандырарынга чыл санында Улуг Хуралдың чаңгыс депутадының чарыгдалдарының ниити түңүн чарыгдалдарның деннелинге дүүштүр, чыл санында чогуур палатаның доктаалы-биле, чогуур палатаны ажылдадып тударынга Тыва Республиканың республика бюджединиң дугайында хоойлузунда бадылааны езугаар, дараазында саң-хөө чылында Тыва Республиканың республика бюджединиң дугайында хоойлунуң күштүг апарган хүнүнден бир айдан орай эвес хуусаада тургузар.

6 үүл. **Депутат ажыл-чорудулганың хевирлери**

1. Улуг Хуралдың депутадының депутат ажыл-чорудулгазының хевирлери:

1) Улуг Хуралдың чогуур палатазының болгаш Улуг Хуралдың палаталарының каттышкан хуралдарынга киржир;

2) Улуг Хуралдың чогуур палаталарында хамаарышкан комитеттерниң болгаш комиссияларның ажылынга, чогуур палаталарның регламентилериниң тургусканы чурум езугаар чөпшээрежилге болгаш тускай комиссияларның ажылынга киржир;

3) хоойлу төлевилелдерин ажылдап кылырынга киржир;

4) Улуг Хуралга хоойлу саналдап киирер эргени боттандырар;

5) Тыва Республиканың Чазааның хуралдарынга чөвүлээр эргелиг киржир; Тыва Республиканың Чазааның каттышкан комиссияларының ажылынга киржир;

6) соңгукчулар-биле ажылдаар;

7) депутаттың негелделерин азы чогуур палатаның негелделерин киирер;

8) Улуг Хуралдың чогуур палатазының сессияларынга Тыва Республиканың Чазааның кежигүннеринге айтырыгларны тургузар;

9) Улуг Хуралдың чогуур палатазының даалгаларын күүседиринге киржир;

10) парламентиге айтырыглар дыннап чугаалажырынга киржир;

11) массалыг информация чепсектеринге чүве чугаалаар;

12) Тыва Республиканың күүсекчи эргечагырга болгаш тус черниң бот-башкарылга органнарының хуралдарынга чөвүлээр эргелиг киржир;

13) Улуг Хуралдың чогуур палатазында депутат каттыжыышкыннарының ажылынга киржир;

2. Улуг Хуралдың депутады депутат ажыл-чорудулгазын оон аңгыда Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудулгазы, бо Хоойлу болгаш Улуг Хуралдың палаталарының регламентилери-биле көрдүнгени өске-даа хевирлерге боттандырып болур.

7 үүл. **Улуг Хуралдың депутадының дузалакчылары**

Улуг Хуралдың депутаттары хөй-ниитичи эгелээшкинге ажылдаар 10 чедир дузалакчыларлыг болур эргелиг, оларга Улуг Хуралдың чогуур палатазының Аппарадының удуртукчузунуң ат салганы шынзылгаларны тыпсыр.

Улуг Хуралдың депутадының дузалакчызының дугайында дүрүм Улуг Хуралдың чогуур палатазының Чөвүлели-биле бадыткаттынар.

8 үүл. **Депутаттың этиказы**

Улуг Хуралдың депутады депутат кижиниң бодун ап чоруурда барымдаалаар үүлдерни сагыыр хүлээлгелиг. Депутаттың этиказын үрээни дээш харыысалга Улуг Хуралдың палаталарының регламентилери-биле тургустунар.

9 үүл. **Улуг Хуралдың депутадының орулгаларының болгаш эт-хөреңги байдалының өскерилгениниң дугайында медээлер**

Улуг Хуралдың депутады орулгаларының болгаш бодунуң эт-хөреңги байдалының өскерилгениниң дугайында санмедээлерниң декларациязын федералдыг хоойлужудулга-биле болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле доктааттынган чурум езугаар Тыва Республиканың үндүрүг органнарынче киирер.

10 үүл. **Улуг Хуралдың депутадының соңгукчулары-биле аразында харылзаалары**

1. Улуг Хуралдың депутады бодунуң соңгуткан округунуң соңгукчулары-биле харылзааны тудар, оларның мурнунга харыысалгалыг болгаш оларга отчеттуг болур.

2. Улуг Хуралдың депутады бодунуң соңгукчуларының эргелерин, хостуг чоруун болгаш хоойлу езугаар эрге-ажыктарын хандырар талазы-биле хемчеглерни ап чорудар; олардан кээп турар саналдарны, билдириишкиннерни, хомудалдарны чугаалажып көөр; бодунуң бүрүн эргелериниң деннелинге олардан кирген айтырыгларны шын болгаш өй-шаанда шиитпирлээри-биле дуза кадар; хамаатыларны хүлээп алыр; хөй-ниитиниң санал-бодалын өөренип көөр, база эргежок чугула апарганда, саналдарын күрүне эрге-чагыргазының чогуур органнарынче, тус черниң бот-башкарылга органнарынче болгаш хөй-ниити каттыжыышкыннарынче киирер.

3. Улуг Хуралдың депутады бодунуң ажыл-чорудулгазының дугайында соңгукчулар-биле ужуражылгалар үезинде ооң соңгуткан округунуң соңгукчуларынга, а ол ышкаш массалыг информация чепсектерин дамчыштыр дыннадыр.

4. Кылган ажылының, депутат ажыл-чорудулгазын боттандырып турарының, соңгулда мурнунуң программаларын, соңгукчуларның чагыгларын күүседип турарының дугайында Улуг Хуралдың депутады соңгукчуларының мурнунга чылда чаңгыстан эвээш эвес катап отчедун бээр хүлээлгелиг.

5. Улуг Хуралдың депутады бодунуң соңгуткан соңгулда округунда чурттап турар хамаатыларны бодунуң хүлээп алыышкынынга үргүлчү хүлээп алыр хүлээлгелиг.

6. Күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи органнары болгаш тус чер бот-башкарылга органнары Улуг Хуралдың депутадынга бодунуң отчедун бээринге база соңгукчулар-биле депутаттың ужуражылгаларын эрттирери-биле болгаш хуу айтырыглар талазы-биле соңгукчуларны хүлээп алырынга эргежок чугула байдалдарны тургузар, ол сорулга-биле депутаттың дилээ езугаар соңгукчулар-биле ужуражылганың үезин база болур чериниң дугайында чурттакчы чонга чарлап дыннадыр, аңаа бажың-балгатты, а ол ышкаш соңгукчуларны хүлээп алыр кылдыр Улуг Хуралдың депутадынга өрээл-бажыңны, депутаттың дузалакчыларының ажылдаарынга өрээлди үндүрүп бээр, бажың-балгатты эт-сеп, харылзаа чепсек-херекселдери, эргежок чугула оргтехника-биле дериири, транспортту үндүрүп бээри-биле холбашкан айтырыглар талазы-биле дузалаар.

7. Соңгукчуларның эргелерин болгаш хостуг чоруун, хоойлу езугаар эрге-ажыктарын хандырар талазы-биле хемчеглерни албышаан, Улуг Хуралдың депутады күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи органнары-биле, тус черниң бот-башкарылга органнары-биле, Күрүне Думазының депутаттары-биле болгаш Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүннери-биле, а ол ышкаш Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле, бо Хоойлу-биле, Улуг Хуралдың палаталарының регламентизи-биле доктааткан чурум езугаар, Улуг Хуралдың өске-даа депутаттары-биле демнежип ажылдаар ужурлуг.

8. Соңгукчулар-биле ажылдың чогумчалыын бедидер сорулга-биле Улуг Хуралдың депутады бодунуң соңгуткан соңгулда округунуң девискээринге доктаамал ажылдаар депутат төптерин тургузар эргелиг.

9. Тыва Республиканың кожууннарының, хоорайларының чагырга даргалары боттарының бүрүн эргелеринге дүүштүр Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаттарының болгаш оларның дузалакчыларының эптиг ажыл-чорудулгазынга байдалдарны тургузар дээш хууда харыысалгалыг болур.

10. Улуг Хуралдың депутадынга соңгукчулар-биле ажылдаар чогуур хонуктарны Улуг Хуралдың палата бүрүзүнүң тодарадып каан регламентизиниң чуруму-биле өйлеп-өйлеп берип турар.

11. Улуг Хуралдың депутадын соңгукчулар хоойлу-биле доктааткан чурум езугаар келдиртип болур.

11 үүл. **Депутаттар бөлүктерин, фракцияларын болгаш депутаттарның өске-даа каттыжыышкыннарын тургузары-биле Улуг Хуралдың депутаттарының эргези**

Улуг Хуралдың депутаттары депутаттарның доктаамал база түр бөлүктерин, фракцияларын, депутат клубтарын болгаш депутаттарның өске-даа каттыжыышкыннарын тургузар эргелиг.

Депутат каттыжыышкыннарының ажыл-чорудулгазының чурумун база оларның эргелерин федералдыг хоойлужудулга-биле болгаш Улуг Хуралдың палаталарының регламентилери тодарадыр.

2 эге. **Депутат ажыл-чорудулганың эрге-хоойлу талазы-биле кол-кол магадылалдары**

12 үүл. **Улуг Хуралдың депутадының хоойлу саналдап киирер эргези**

1. Улуг Хуралдың депутады Тыва Республиканың Конституциязынга дүүштүр хоойлу саналдап киирер эргелиг, ол эрге Улуг Хуралдың чогуур палатазынче хоойлу саналдап киирер дараазында хевирлерни боттандырар:

1) хоойлу төлевилелдерин болгаш оларга эдилгелерни;

2) Тыва Республиканың чаа хоойлуларын чогаадып кылыр болгаш хүлээп алыр дугайында хоойлу талазы-биле саналдарны;

3) Тыва Республиканың мурнунда хүлээп алган хоойлуларынга өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында хоойлу төлевилелдерин;

4) чаа программаларны, дүрүмнерни база концепцияларны ажылдап кылыр болгаш хүлээп алыр дугайында хоойлу талазы-биле саналдарны саналдап киирер эргелиг.

2. Бо үүлде санап айыткан хоойлу саналдап киирер эгелекчи саналды доктааткан чурум езугаар Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазынга ыяап-ла сайгарып көөр ужурлуг.

3. Улуг Хуралдың депутадының хоойлу саналдап киирер эргезин боттандырарының чурумун Тыва Республиканың Конституциязы, Тыва Республиканың хоойлулары болгаш Улуг Хуралдың палаталарының регламентилери тодарадыр.

13 үүл. **Улуг Хуралдың палаталарының база ол ышкаш ооң комитеттериниң, Улуг Хуралдың палаталарының комиссияларының хуралдарынга депутаттың киржилгези**

1. Улуг Хуралдың депутады Улуг Хуралдың хуралдарынга, а ол ышкаш ооң кежигүнү болуп турары Улуг Хуралдың палатазының комитеттериниң, комиссияларының хуралдарынга чугаалажып көрүп турар бүгү-ле айтырыглар талазы-биле бодунуң үзел-бодалын илередир болгаш шиитпирлиг үнүн киирип бадылаар эргелиг болур.

2. Улуг Хуралдың депутады аңаа берген эргелерни Улуг Хуралдың чогуур палатазының, чогуур комитединиң (комиссиязының) хуралдарынга, Улуг Хуралдың палаталарының каттышкан хуралдарынга Улуг Хуралдың палаталарының регламентилеринге дүүштүр боттандырар.

3. Улуг Хуралдың депутады Улуг Хуралдың чогуур палатазының хуралдарынга, а ол ышкаш ооң кежигүнү болуп турар Улуг Хуралдың чогуур палатазының комитединиң (комиссиязының) хуралдарынга боду киржир. Ол кежигүн болбайн-даа турар комитеттерниң болгаш комиссияларның шупту хуралдарынга олуржур эргелиг.

4. Улуг Хуралдың депутады Улуг Хуралдың палатазының хуралдары эгелээринге чедир кежигүнү болуп турар Улуг Хуралдың чогуур комитединиң хуралынга чоокку үеде чугаалажыр айтырыгларны сайгаржырынга киржир хүлээлгелиг.

5. Чөптүг чылдагаан-биле Улуг Хуралдың чогуур палатазының, ооң комитединиң (комиссиязының) хуралынга кээп олуржур аргазы чок болза, депутат ол дугайын Улуг Хуралдың чогуур палатазының Даргазынга, комитеттиң (комиссияның) даргазынга баш бурунгаар дыннадыр.

6. Улуг Хуралдың депутадының эргелери:

1) Улуг Хуралдың чогуур палатазының Даргазын база ооң оралакчызын, Улуг Хуралдың чогуур палатазының комитеттериниң болгаш комиссияларының даргаларын соңгуур болгаш оларга соңгудар;

2) Улуг Хуралдың тургузуп турар комитеттериниң (комиссияларының) хуу составының, а ол ышкаш Улуг Хуралдың соңгуп, томуйлап азы бадылап турар кандидатураларының талазы-биле санал-бодалын чугаалаар;

3) Улуг Хуралдың чогуур палатазынга чугаалажып көөр кылдыр айтырыгларны саналдаар;

4) хүн айтырыының талазы-биле база сүмележип турар айтырыгларның алыс ужурунуң, утказының талазы-биле сайгарып көөрүнүң чуруму езугаар саналдарны болгаш өскерилгелерни киирер;

5) Улуг Хуралдың чогуур палатазынга отчеттуг азы ооң хыналдазында турар кандыг-даа органның, чок болза албан-дужаалдыг кижиниң отчедун азы медээзин Улуг Хуралдың чогуур палатазының хуралынга дыннаар кылдыр саналды киирер;

6) федералдыг хоойлужудулга-биле дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга бүзүревейн (бүзүреп) турарының дугайында шиитпир хүлээп алырынга киржир;

7) Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчыларын, Тыва Республиканың саң-хөө болгаш экономика сайыдын албан-дужаалдарга томуйлап турар үеде, Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга чөпшээрел бээринге болгаш оларга бүзүревейн турарын илередириниң дугайында шиитпир хүлээп алырынга киржир;

8) Улуг Хуралдың чогуур палатазынга болгаш ооң комитеттеринге, комиссияларынга Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлуларының күүселдезин хынаары эргежок чугулазының дугайында саналдап киирер;

9) санал бээринге киржир, негелделерни киирер, илеткекчилерге, а ол ышкаш хуралды даргалап турар кижиге айтырыгларны салыр, харыылаарын негээр, харыылар кандыг болганын чугаалаар;

10) бодунуң саналдарын үндезилеп чүве чугаалаар болгаш чүге ынчаар бадылаарының талазы-биле тайылбырны бээр;

11) Улуг Хуралдың палаталарының хоойлу төлевилелдеринге база өске-даа хоойлу актыларынга бижимел-биле эдилгелерни киирер;

12) Улуг Хуралдың палаталарының хуралдарынга хамаатыларның хөй-ниити ужур-уткалыг чагаа-бижиктерин номчуп таныштырар;

13) Улуг Хуралдың чогуур палаталарының, ооң комитеттериниң (комиссияларының) хуралдарынга стенограммаларда болгаш протоколдарда бодунуң чугааларының сөзүглели-биле парлаттынгыже чедир таныжып көөр, а ол ышкаш парлавас чугааларының сөзүглелдерин алыр эргелиг.

7. Санал-оналдарны соксатканы-биле

холбаштыр Улуг Хуралдың палатазының хуралдарынга чүве чугаалавайн барган Улуг Хуралдың депутады бодунуң чугаазының сөзүглелин, а ол ышкаш чугаалажып көрүп турар айтырыг талазы-биле бижимел-биле айыткан саналдарын болгаш эскериглерин хуралды даргалаан кижиге дамчыдып бээр эргелиг.

Улуг Хуралдың депутадының чугаазының сөзүглелин хуралдың протоколунга киирер болгаш Улуг Хуралдың чогуур палатазының стенографтыг отчедунга парлаар.

8. Улуг Хуралдың чогуур палатазының хуралынга депутаттарның киргилээни саналдарын база шүгүмчүлелдерин Улуг Хуралдың чогуур палатазының хоойлуларының болгаш нормативтиг өске-даа эрге-хоойлу актыларының төлевилелдерин чугаалажып көөр болгаш чедир кылып база хүлээп ап тургаш, өөренип көөр. Оларны Улуг Хуралдың палатазының чогуур комитеди (азы комиссиязы) хүлээвейн барган таварылгада, чылдагаанын тайылбырлап, депутатка харыызын бээр.

14 чүүл. **Депутаттың негелдези**

1. Улуг Хуралдың депутады федералдыг хоойлужудулга-биле көрдүнген чурум езугаар Тыва Республиканың прокурорунга, Тыва Республиканың Дээди судунуң даргазынга, Тыва Республиканың Арбитраж судунуң даргазынга, Тыва Республикада фондулар удуртулгазынга негелде айтырыгларны тургузар эргелиг. Ынчаарга айыткан органнарже, а ол ышкаш Тыва Республиканың Чазаанга, күүсекчи эргечагырга органнарынга, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязынга база девискээрлерниң соңгулда комиссияларынга, муниципалдыг тургузугларның баштыңнарынга негелде-айтырыгларны, бир эвес ол негелдениң алыс утказы хоойлу-биле камгалап турары санмедээлерге азы күрүнениң, чок болза өске-бир чажытка хамаарышпас болза, ынчан салып болур.

2. Улуг Хуралдың депутады боду негелдени бижимел хевирге киирер болгаш Улуг Хуралдың чогуур палатазының хуралынга номчуп чарлаарын негевес.

3. Негелде кирген орган азы албан-дужаалдыг кижи аңаа харыыны хоойлужудулга-биле доктааттынган хуусаада бижимел хевирге бээр ужурлуг.

4. Депутаттың негелдезин база аңаа берген бижимел харыыны массалыг информация чепсектеринге парлап болур.

15 чүүл. **Улуг Хуралдың депутадының албан-дужаалдыг кижилериң хүлээп алыышкынынче бирги ээлчегде кирер эргези**

Бодунуң депутат ажыл-чорудулгазының айтырыгларының талазы-биле Улуг Хуралдың депутады Тыва Республиканың Чазаның Даргазынче, ооң оралакчыларынче, Тыва Республиканың сайыттарынче, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының удуртукчулары болгаш өске-даа албан-дужаалдыг кижилеринче, тус черниң бот-башкарылга органнарының удуртукчулары болгаш албан-дужаалдыг өске-даа кижилериң хүлээп алыышкынынче бирги ээлчегде кирер эргелиг.

16 чүүл. **Улуг Хуралдың депутадының информация алыр болгаш тарадыр эргези**

1. Улуг Хуралдың депутадын доктааттынган чурум езугаар Улуг Хуралдың палаталарының хүлээп алганы актыларыбиле, ол ышкаш Тыва Республиканың Чазаның, Тыва Республиканың Конституция судунуң, Тыва Республиканың Арбитраж судунуң, Тыва Республиканың өске-даа күрүне органнарының база хөй-ниити каттыжыышкыннарының албан езузу-биле тарадып турары информация болгаш тайылбыр материалдары-биле, а ол ышкаш өске-даа информация болгаш тайылбыр материалдары-биле хандырар.

2. Улуг Хуралдың депутады оларга салдынган айтырыгларны чугаалажып көөрүнге, ооң иштинде чогуур органнарның хуралдарынга дорт киржир эргелиг. Чугаалажыр хүннүң дугайында депутат, үш хонук бурунгаар эвес-даа болза, баш бурунгаар дыңнадыгны алган турар ужурлуг.

3. Улуг Хуралдың депутады ажыл-чорудулгазының айтырыгларының талазы-биле республикада күрүнениң массалыг информация чепсектеринге чүве чугаалаар, бижиир артык эргелиг. Улуг Хуралдың чогуур палаталарының база комитеттериниң (комиссияларының), а ол ышкаш Улуг Хуралда депутат каттыжыышкыннарының даалгазы-биле Улуг Хуралдың депутадының берген материалдарын республикада күрүнениң массалыг информация чепсектерин дамчыштыр депутат-биле чөпшээрешкен хуусаада, ону эккелгениниң соонда чеди хонуктан орайтатпайн парлаар азы нептередип тарадыр ужурлуг. Депутаттың эккелгени материалдарны ооң чөпшээрели чокка эде кылып болбас.

17 чүүл. **Улуг Хуралдың депутадының айтырыг-бижиктерин чугаалажып көөр талазы-биле албан-дужаалдыг кижилериң хүлээлгелери. Байысаалга органнарының, истекчилериң болгаш судтарның ажыл-чорудулгазынга депутаттың холгаарлаашкынын болдурбазы**

1. Улуг Хуралдың депутадының бодунуң депутат ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан айтырыглар талазы-биле барганы, бижик чорутканы күрүне эрге-чагырга-зының, тус черниң бот-башкарылгазының бүгү-ле органнары, хөй-ниити каттыжыышкыннары, а ол ышкаш бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлери, албан-дужаалдыг кижилер ооң айтырыынга харыыны азы ооң дилээни документилерни азы сан-медээлерни хоойлужудулга-биле доктааткан хуусаада Улуг Хуралдың депутадынга бээр хүлээлгелиг.

2. Улуг Хуралдың депутадының айтырыы-биле холбаштыр немелде хыналда чорудары азы кандыг-бир айтырыгларны немей өөренип көөрү эргежок чугула апарган таварылгада, ол дугайын Улуг Хуралдың депутадынга албан-дужаалдыг кижилер дыңнадыр хүлээлгелиг.

3. Улуг Хуралдың депутадының байысаалга органнарының, истелге болгаш суд ажыл-чорудулгазынга холгаарлаарлап киржирин болдурбас.

4. Улуг Хуралдың депутады ооң депутат ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан айтырыглар талазы-биле күрүне эрге-чагырга органнарынга, тус чер бот-башкарылга органнарынга, хөй-ниити каттыжыышкыннарынга, албан черлеринге болгаш организацияларга айтырыг тургусканда, айыттынган органнарның, каттыжыышкыннарның, албан черлериниң болгаш организацияларның албан-дужаалдыг кижилери Улуг Хуралдың депутадынга ооң киирген айтырыгларынга харыыны бээр азы федералдыг хоойлужудулга-биле дүүштүр күрүне азы коммерция чажыды болуп турар медээлерден аңгыда, бо Хоойлу-биле доктааттынган хуусаада айтырып турган медээлерни болгаш документилерни азы медээлерни бээр.

18 чүүл. **Улуг Хуралдың палатазының, ооң комитеттериниң (комиссияларының) даалгаларын күүседиринге Улуг Хуралдың депутадының киржилгези**

1. Улуг Хуралдың депутады чогуур палатаның комитеттериниң (комиссияларының) даалгазы-биле күрүне болгаш хөй-ниити органнарының, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның хоойлуларны канчаар күүседип турарын хынаарынга киржир. Ындыг хыналдалар үезинде Улуг Хуралдың депутадының негелдези-биле күрүне болгаш хөй-ниити органнарының, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның удуртукчулары салган айтырыгларны сайгарарының база чугаалажып көөрүнүң талазы-биле комиссияларны тургузар. Ол комиссияларның составынга депутаттың айыткан кижилерин база киирер.

2. Улуг Хуралдың депутады даалгаларның күүсеттинген түннелериниң дугайында Улуг Хуралдың чогуур палатазынга азы ооң комитеттеринге (комиссияларынга) дыңнадыр, а ол ышкаш илереттинген четпестерни чайладырының, хоойлуга таарышпас шиитпирлерни солуурунуң дугайында, хоойлужудулганы үрээн, Улуг Хуралдың доктаалдарын күүсетпээн кижилерге харыысалга онаар дугайында саналдарны киирер.

19 чүүл. **Парламентиге айтырыгларны дыңнаары**

1. Улуг Хуралдың депутадының, депутаттар каттыжыышкыннарының, Улуг Хуралдың чогуур палатазының комитеттериниң (комиссияларының) эгелекчи саналыбиле Улуг Хуралга парламент дыңнаашкыннарын эрттирер. Парламентиге дыңнаашкыннар эрттириниң дугайында доктаалды, аңаа сайгарары көрдүнген айтырыглары-биле Улуг Хуралдың чогуур палатазы хүлээп алыр.

2. Парламент дыңнаашкыннарын организастаарының чурумун Улуг Хуралдың палаталарының регламентилери-биле тодарадып тургузар.

3 эге. ДЕПУТАТТЫҢ ЭРГЕЗИНГЕ ДЭЭП БОЛБАЗЫ

20 чүүл. **Улуг Хуралдың депутадының эргезинге дээп болбазы**

1. Федералдыг хоойлужудулгага дүүштүр Улуг Хуралдың депутадының бүрүн эргезиниң бүгү хуусаазында ооң депутат эргезинге дээп болбас. Депутат бодунуң депутат бүрүн эргелери езугаар үзелбодалын илереткени дээш, бадылаашкын үезинде ээлээн туружу дээш, кеземче херээнге база административтиг харыысалгага ооң депутат бүрүн эргелери төнерге-даа онаап болбас. Бир эвес депутаттың талазындан хөй-ниитини хомудаткан, нүүлдээшкин азы оон-даа өске чурум үрээшкини болган таварылгада, депутаттың харыысалгазын тодарадып турар, федералдыг хоойлужудулга-биле көрдүнгени езугаар, бо дүрүмнү таратпас.

2. Улуг Хуралдың депутадынга хамаарыштыр административтиг чурум үрээшкини дээш истелге ажылы федералдыг хоойлужудулга езугаар, Тыва Республиканың прокурорунуң дорт хайгараалыбиле боттаныр.

4 эге. БОДУНУҢ ДЕПУТАТ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫН БОТТАНДЫРЫП ТУРАР ҮЕДЕ УЛУГ ХУРАЛДЫҢ ДЕПУТАДЫНЫҢ СОЦИАЛ БОЛГАШ ӨСКЕ-ДАА МАГАДЫЛАЛДАРЫ

21 чүүл. **Профессионал доктаамал үндезинге бодунуң бүрүн эргелерин боттандырып турар Улуг Хуралдың депутадының магадылалдары болгаш компенсациялары**

Бодунуң бүрүн эргелерин профессионал доктаамал үндезинге боттандырып турар Улуг Хуралдың депутады, бүрүн эргелериниң бүгү хуусаазының дургузунда хамаатыларга оларның күш-ажылы-биле болгаш Тыва Республиканың албан-дужаалдыг кижилериниң албан-хүлээлгелерин күүседири-биле холбашкан, федералдыг хоойлужудулга-биле база Тыва Республиканың хоойлулары-биле доктааттынган бүгү-ле магадылалдарны база компенсацияларны долу хемчээл-биле ажыглаар.

22 чүүл. **Улуг Хуралдың депутадын шериг албанынга келдиртир хуусаазын узадып бээри**

Улуг Хуралдың депутадын федералдыг хоойлу-биле доктааткан чурум езугаар оларның бүрүн эргелериниң хуусаазында шериг албанынга келдиртир хуусаазын узадып бээр.

23 чүүл. **Улуг Хуралдың депутадының күш-ажылчы эргелериниң магадылалдары**

1. Улуг Хуралдың депутат ажыл-чорудулгазын федералдыг хоойлужудулга-биле дүүштүр доктаамал профессионал үндезинге боттандырып турар депутаттарының ниити болгаш үзүктелиишкин чок стажынга азы албан-ажылының хуусаазынга: мергежилиниң аайы-биле, ажылының (албан-ажылының) стажын, ажыл төлевиринге (албан-дужаал шалыңынга) хуу-биле немелде төлевирлерни (ооң иштинде район коэффициентилерин) доктаадырынга эрге берип турар ажыл (албан-ажыл) стажын, хөй чылда ажылы дээш (ол бүдүрүлгеге мергежилиниң аайы-биле ажылының стажы дээш) хуу-биле немелде төлевирлер доктаадырынга база хары угда акша шаңнал алырынга чыл дургузунда бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның ажылының түннелдери-биле акша шаңнал алыр эргени берип турар ажылының (албан-ажылының) стажын, а ол ышкаш, бир эвес Улуг Хуралдың депутады бодунуң депутат бүрүн эргелериниң хуусаазы эгелээринге чедир доктаамал профессионал үндезин-биле ол чиигелдени айтып көрүп каан черге ажылдап (албан эрттирип) турган болза, чиигелделиг негелделер болгаш чиигелделиг хемчээлдер-биле пенсия алыр эргени берип турар ажылдың стажын киир санаар. Ынчан Улуг Хуралдың депутадының бүрүн эргелериниң хуусаазы төнген соонда, алды ай дургузунда ажылга азы албан-ажылга кирген турда, ооң күш-ажылчы стажы үзүктел чок хевээр артар.

2. Бодунуң депутат ажыл-чорудулгазын доктаамал профессионал үндезинге боттандырып турар Улуг Хуралдың депутадынга ооң бүрүн эргелериниң хуусаазы төнерге, мурнуку ажылын (албан-дужаалын) бээр, а ол ажыл чок болза, мурнуку ажылдап турган чериниң аайы-биле өске бүдүрүлгеге, албан черинге, организацияга, ооң чөпшээрешкени езугаар, мурнуку ажылы-биле деңажылды (албан-дужаалды) аңаа бээр.

24 чүүл. **Улуг Хуралдың кайы-бир палатазын азы Улуг Хуралды тараткан таварылгада, Улуг Хуралдың депутадының эргелери**

1. Тыва Республиканың Конституциязынга дүүштүр Улуг Хуралдың кайы-бир палатазын азы Улуг Хуралды тараткан таварылгада бодунуң ажыл-чорудулгазын доктаамал профессионал үндезинге боттандырып турар Улуг Хуралдың депутаттарынга депутаттың бүрүн эргелерин дүжүрген хүнде дөрт айның шалыңы хемчээлдиг акша дузаламчызын хары угда бээр.

2. Бодунуң ажыл-чорудулгазын доктаамал профессионал үндезинге боттандырып турар Улуг Хуралдың депутадынга Улуг Хуралды тараткан хүнде бодунуң доктаамал чурттаар черинден өске черге чурттап турган Улуг Хуралдың депутадынга болгаш өг-бүлезиниң ооң-биле кады чурттап турган кежигүннеринге доктаамал чурттап турган черинге чедир халас чоруурунуң база оларның эт-севин (10 тонна чедир эт-хөреңгизин) контейнерлерге халас сөөртүп чедирип алырын хандырар.

25 чүүл. **Бодунуң ажыл-чорудулгазын доктаамал профессионал үндезинге боттандырып турган Улуг Хуралдың депутадының өске ажылче шилчээни-биле холбаштыр эргелери**

Улуг Хуралдың депутады бодунуң бүрүн эргелерин хуусаа бетинде, депутаттың эрге-байдалы-биле чергелештир чоруттунмас, өске ажылче шилчээни-биле холбаштыр соксатканда, Тыва Республиканың чогуур хоойлузунга үндезилээш, Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгилериниң күселі-биле бүгү-ле немелделери болгаш хуулары-биле кады чаңгыс катап хары угда алыр акша-шалыңын Улуг Хуралдың депутадының ажыл төлевириниң бир айда хемчээли-биле төлеп бээр. Айыттынган төлевирни Улуг Хуралдың депутадының бодунуң бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадырының дугайында шиитпирни хүлээп алган үезиниң мурнунда айның ажыл төлевириниң деңнели-биле боттандырар.

26 чүүл. **Бодунуң ажыл-чорудулгазын доктаамал профессионал үндезинге боттандырып турган Улуг Хуралдың депутадының бүрүнэргелериниң хуусаазы төнгени-биле холбаштыр алыр дузаламчы акшазы**

Бүрүн эргелериниң хуусаазы төнгени-биле холбаштыр бодунуң ажыл-чорудулгазын доктаамал профессионал үндезинге боттандырып турган Улуг Хуралының депутадын чаа чыышта ону Улуг Хуралдың депутады кылдыр катап соңгуваайн барганда, ооң бүрүн эргелери төнген соонда, 10 хонуктан эвээш эвес хуусаада депутаттың бүрүн эргелериниң хуусаазы төнгени-биле холбаштыр алыр дузаламчы акшазын Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгилериниң күселі-биле Улуг Хуралдың депутадының ооң ай санының ажыл төлевириниң деңнелинге бүгү-ле немелделери болгаш хуулары-биле, кады чаңгыс катап хары угда, үнгени дээш алыр дузаламчы акшазын аңаа төлеп бээр. Айыттынган чарыгдалдар Тыва Республиканың республика бюджединде Улуг Хуралдың чогуур палатазының чогуур чылында чарыгдалдарының дөзевилелинге баш удур көрдүнген турар.

27 чүүл. **Улуг Хуралдың депутадының пенсия хандырылгазы**

1. Улуг Хуралдың депутады кылдыр соңгуткан Россия Федерациязының хамаатызынга «Россия Федерациязында күш-ажыл пенсияларының дугайында» болгаш «Россия Федерациязының күрүне пенсиязының хандырылгазының дугайында» федералдыг хоойлулары езугаар азы «Россия Федерациязының чурттакчы чонну ажыл-биле хандырарының дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунга үндезилеп хуусаа бетинде пенсия тывысканда, күрүне пенсиязынга ай санында немей төлээр төлевирни алыр эргелиг.

2. Бо чүүлдүң бирги кезээнде айыттынган хамаатыга күрүне пенсиязынга ай санында немей төлээр төлевир дараазында хемчээлдер-биле доктааттынар: Тыва Республиканың сайыдының ай санында акша шаңналының 55 хуузунуң деңнели-биле — бир чылдан ийи чылга чедир, 75 хуузунуң деңнели-биле — ийи чылдан хөй хуусаада доктаамал профессионал үндезинге Улуг Хуралдың депутадының албан-хүлээлгелерин күүсеткен депутаттарга күрүне пенсиязының түңү ай санында немелделери-биле кады ындыг хемчээлге доктааттынар.

3. Күрүне пенсиязынга ай санында немей төлевирни алыр эрге хамаатыга бодунуң албан-хүлээлгелерин доктаамал профессионал үндезинге боттандырып турар Улуг Хуралдың депутады болуп турда пенсия назыны четкенде тыптып келир.

4. Бо чүүлдүң 1-ги, 2-ги кезээ-биле доктаатканы күрүне пенсиязынга немей төлевирни алыр ужурлуг хамаатыларга, оларның билдириишкинин үндезилеп бүрүн эргелиг төлээлекчи органнар белеткеп кылыр болгаш төлевирин чорудар.

5. Россия Федерациязының хоойлужудулгазы езугаар хөй чылдарда ажылдааны дээш пенсия азы ай санында бүгү назынында чурттаарынга пенсия ап турар азы ай санында бүгү назынында немелде материалдыг хандырылга доктааттынган, чок-ла болза Тыва Республиканың хоойлужудулгазы езугаар күрүне пенсиязынга ай санында немелде доктааттынган депутады болуп турар Россия Федерациязының хамаатызының күрүне пенсиязынга ай санының немелде төлевирин кылбас.

6. Бо чүүлге үндезилеттинип тургустунган күрүне пенсиязынга ай санында немелде төлевир Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгизинден хандыртынар.

7. Улуг Хуралдың депутады болуп турар хамаатыга ол Россия Федерациязының күрүне албан-дужаалын, Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын, тус чер бот-башкарылгазының органында соңгулдалыг муниципалдыг албан-дужаалын, күрүне албан-ажылында күрүне албан-дужаалын болгаш муниципалдыг албан-ажылга муниципалдыг албан-дужаалды ээлээнде күрүне пенсиязынга ай санының немелде төлевирин кылбас. Айыттынган албан-дужаалдардан адаттынган кижилер хосталган соонда, бо Хоойлуга дүүштүр күрүне пенсиязынга немелде төлевирни катап мурнунда турган байдалы-биле төлээр.

8. Бо Хоойлунуң 3-кү үүлүнүң 1-ги кезээниң 2, 3, 4, 9, 10 дугаар пунктуларынга дүүштүр, боттарының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксаткан Улуг Хуралдың депутаттарынга бо үүлдүң негелдери хамаарышпас.

28 үүл. **Улуг Хуралдың депутадының бодунуң бүрүн эргелерин боттандырарынга материал-саң-хөө байдалдарын хандырары**

1. Улуг Хуралдың чогуур палаталарының даргаларынга, оларның оралакчыларынга, боттарының ажыл-чорудулгазын доктаамал профессионал үндезинге боттандырып турар Улуг Хуралдың депутаттарынга амгы федералдыг хоойлужудулга-биле болгаш Тыва Республикага албан-дужаалдыг кижилерниң ай санының акша-көпееэниң дугайында Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле дүүштүр айда алыр шалыңындан болгаш аңаа немелделерден тургустунган ай санының шалың төлевирин доктаадып тургузар.

2.Бодунуң албан ажыл-чорудулгазын доктаамал профессионал үндезинге боттандырып турар Улуг Хуралдың депутадынга ай санының шалың төлевирин соңгуттурган хүнүнден эгелеп, ынчалза-даа ооң мурнунда ажылдап турган черинден үнген азы албан-ажылын соксаткан үезинден эрте эвес хүнден төлеп эгелээр.

3. Улуг Хуралдың депутаттарынга ай санында депутат ажыл-чорудулгазын боттандырарынга чарыгдаан акшаларын эгидери-биле, ажыл төлевириниң эң биче хемчээлинге ийи катап дең түнге дүгжүр түннүг акшаны оларның депутат кылдыр соңгудуп алган хүнүнден (соңгулдаларның түннелин албан езузу-биле парлаан) эгелеп төлээр.

4. Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының депутадынга Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының хуралдарынга киржири-биле, бодунуң депутат ажыл-чорудулгазын боттандырары-биле холбашкан ол бодунуң доктаамал чурттап турар черинден өске черге чурттап турары-биле (хонук шүүделиниң) төлевириниң, чурттаар оран-сава хөлезининиң төлевириниң чарыгдалдарын, база ол ышкаш федералдыг хоойлужудулганың тодарадып тургусканы нормалар-биле счеттарны болгаш өске-даа бадыткап турар ,документилерни көргүскенде, төлээр.

5. Бодунуң депутат ажыл-чорудулгазын доктаамал профессионал үндезин-биле боттандырып турар Улуг Хуралдың депутадынга болгаш ооң өг-бүлезиниң кежигүннеринге депутат бодунуң бүрүн эргелерин күүседири-биле холбаштыр Кызыл хоорайже көжериниң чарыгдалдарын, а ол ышкаш ооң депутат бүрүн эргелери доозулганы-биле доктаамал чурттаар черинче оларның дедир көжериниң чарыгдалдарын төлеп бээр.

Ынчан Улуг Хуралдың депутадынга болгаш ооң өг-бүлезиниң кежигүннеринге чаңгыс угда акша дузаламчызын төлээр: Улуг Хуралдың депутадынга соңгулдалар эрттирип турган хүнде доктааттынган бир айның шалың төлевириниң 0,5 хемчээлин, ооң өг-бүлезиниң кежигүн бүрүзүнге ол айыткан төлевирниң 0,25 хемчээлин төлеп бээр.

6. Улуг Хуралдың депутаттарынга материалдыг дузаны материалдыг дуза чедирилгезиниң дугайында чогуур дүрүмнер-биле доктааттынган таварылгаларда болгаш хемчээлдер-биле бээр.

29 үүл. **Депутаттың бүрүн эргелерин кол ажылындан чардыкпайн боттандырып турар Төлээлекчилер палатазының депутадын депутат ажыл-чорудулгазын боттандырып турар үезинде бүдүрүлге черинде азы албан-ажылында хүлээлгелериниң күүселдезинден хостаары**

Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының комитеттериниң, комиссияларының хуралдарынга киржири-биле, база ол ышкаш Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының даалгаларын күүседири-биле болгаш соңгукчулар-биле ажылдаарынга бодунуң депутат ажыл-чорудулгазын боттандырып турар үезинде Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының депутадын бүдүрүлге черинде азы албан-ажылында хүлээлгелериниң күүселдезинден, аңаа кол ажылының талазы-биле ортумак шалыңының төлевирин камгалап арттырбышаан, Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының албан езузу-биле чоруткан дыннадыышкынынга үндезилеп хостаар, оон аңгыда өске кандыг-бир документ негээрин болдурбас.

30 үүл. **Улуг Хуралдың депутадының чыл санында алыр төлевирлиг шөлээзи**

1. Депутат ажыл-чорудулгазын доктаамал профессионал үндезин-биле боттандырып турар Улуг Хуралдың депутадынга Россия Федерациязының күш-ажыл талазы-биле хоойлужудулгазынга дүүштүр, 28 календарьлыг хонуктуң чыл санының төлевирлиг шөлээзин болгаш немелде төлевирлиг шөлээни Кыдыкы Соңгу үүкке деннээн черлерге, часкы болгаш күскү сессиялар аразында үеде 16 календарьлыг хонуктуң төлевирлиг шөлээзин тыпсыр. Хөй чыл ажылдааны дээш федералдыг хоойлужудулгага дүүштүр немелде шөлээни бээр.

2. Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгаларыбиле көрдүнген таварылгаларда, депутат ажыл-чорудулгазын доктаамал профессионал үндезинге боттандырып турар Улуг Хуралдың депутадынга, бо үүлдүң 1-ги кезээниң тодарадып тургусканы хуусаадан узун хемчээлдиг шөлээни тыпсыр.

31 үүл. **Улуг Хуралдың депутаттарының медицина болгаш амыдырал хандырылгазы**

1. Улуг Хуралдың депутаттарынга медицина болгаш амыдырал хандырылгазын Тыва Республиканың Чазак кежигүннеринге доктааттынган байдалдың негелделери-биле чедирер.

2. Бодунуң ажыл-чорудулгазын доктаамал профессионал үндезинге боттандырып турар Улуг Хуралдың депутадынга, шөлээже үнүп турда, эмнениринге Тыва Республиканың бюджединден ийи айның шалыңының хемчээли-биле пособиени төлеп бээр.

3. Бодунуң ажыл-чорудулгазын доктаамал профессионал үндезинге боттандырып турар Улуг Хуралдың депутаттарынга, шөлээзинде баар черинче аайдедир орук хөлезинин болгаш бодунга ап чоруур чүүгүнүң 30 килограммга чедир өртээн, ийи чылдың иштинде чаңгыс катап, республика бюджединиң акша-хөреңгизинден төлеп бээр.

32 үүл. **Улуг Хуралдың депутадынга албан-ажыл кылыр кабинетти бээри**

1. Депутат ажыл-чорудулгазын боттандырары-биле Улуг Хуралдың депутадынга Улуг Хуралдың бажыңынга албан-ажылы кылыры-биле эт-сеп, оргтехника, харылзаанның чепсек-херекселдери-биле дериттинген кабинетти бээр, а ол ышкаш чурттап турар чериниң аайы-биле Улуг Хуралдың чогуур палаталарының чарыгдалдарга көрдүнген акша-хөреңгизинден телефонну киирип бээр.

2. Кожуунуң (хоорайның) чагыргазынга Улуг Хуралдың депутады дилег киирген хүнүнден эгелээш, ийи айдан орайтатпайн, хамаатыларны хүлээп алыры-биле мебель, харылзаа чепсектери база оргтехника-биле дериттинген ажылдаар өрээлди халаска үндүрүп бээр, а ол ышкаш олар боттарының акша-хөреңгизи-биле ол ажылдаар өрээлди таңныылдап кадагалаарын организастаар хүлээлгелиг.

33 үүл. **Улуг Хуралдың депутадының харылзаа чепсек-херекселдерин ажыглаары**

Улуг Хуралдың депутады бодунуң депутат бүрүн эргелерин боттандырарыбиле холбашкан айтыыглар талазы-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының база тус черниң бот-башкарылга органнарының, Тыва Республиканың девискээринде туруп турар бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның эдилеп ажыглап турары харылзаанның бүгү-ле хевирлерин халас ажыглаар эргелиг.

Улуг Хуралдың депутады харылзаанның ачы-дузазын ээлчег чокка алыр эргелиг.

Почта база телеграф дамчыштыр чоруткулаан үүлдерин, аалчылар бажыңнарындан болгаш бажыңнарындан телефонбиле чугаалажыышкыннарын, Улуг Хуралдың депутаттары боттарының хууда акша-хөреңгизи-биле төлээр.

34 үүл. **Улуг Хуралдың депутадының халас аргыжар эргези**

Бодунуң ажыл-чорудулгазын доктаамал профессионал үндезинге боттандырып турар Улуг Хуралдың депутады Тыва Республиканың девискээринге Улуг Хуралдың депутады кижиге онааган хүлээлгелерни күүседип чорааш, бүгү-ле агаар, автомобиль, иштики суг оруктарының аргыжылгаларынга, таксиден база хуу автобустардан аңгыда, хоорайның пассажирлер транспортунга халас чоруур, а ол ышкаш билеттерни ээлчег чокка садып алыр эргелиг болур.

Улуг Хуралдың депутадының шынзылгазын көргүзерге, хем вокзалдарының болгаш суднолар доктаар черлериниң (ол хүннүүн база баш бурунгаар-даа садарының), хамааты ужар-чүүл агентилелдериниң азы аэропорттарның билет садар кассалары бүгү-ле категорияның судноларынга, самолеттуң азы вертолеттуң салоннарынга олутту депутатка ээлчег чокка бээр хүлээлгелиг. Улуг Хуралдың депутадының Улуг Хуралдың палаталарының сессияларынче чоруур деп турда, самолетка азы вертолетка билетти бир хонуктан орай эвес хуусаада бээр.

Хоорайлар аразының автобустарынга, база ол ышкаш билеттерде олурар олудун айыткаш садар хоорай кыдыы черлерге Улуг Хуралдың депутадының чорууру автовокзалдарның, автостанцияларның, транспорт-экспедиция агентилелдериниң кассаларындан ээлчег чокка алыр азы шуут автобуска олуруп турда халас билеттер-биле боттандырар.

Улуг Хуралдың депутадын хоорай транспортунга (таксиден база хуу автобустардан аңгыда) ооң депутат шынзылгазы-биле халас аргыштырар.

Транспорттуң хевир бүрүзүнде күштүг бооп турар нормаларга дүүштүр холга тудар чүүктү депутат халас ап чоруур эргелиг.

Улуг Хуралдың депутадының соңгулда округунуң девискээринде туруп турар тус черниң бот-башкарылга органнары, бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар өнчүнүң кандыг-даа хевири хамаанчокка, депутат ажыл-чорудулганы боттандырып, ыңай-бээр баары-биле депутат автотранспортка чагыг киирерге, үндүрген чарыгдалдарны чогуур палатаның акша-хөреңгизинден төлеп бериптери-биле, аңаа ону бээр хүлээлгелиг.

Депутат ажыл-чорудулгазын профессионал доктаамал үндезинге боттандырары-биле бодунуң хууда автотранспортун ажыглаанын бадыткаан документилерин эккеп дужааганда, Улуг Хуралдың депутадынга федералдыг хоойлужудулга-биле база Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле доктааттынган чурум болгаш хемчээлдер езугаар чарыгдалдарын эгидип төлеп бээр.

35 үүл. **Улуг Хуралдың депутадының аалчылар бажыңынга чурттаар өрээлди ээлчег чокка алыр эргези**

Тыва Республиканың күрүнеиң республика болгаш муниципалдыг аалчылар бажыңнарының чагыргалары Улуг Хуралдың депутадынга хереглелиниң аайы-биле телефоннуг аңгы өрээлди бээр. Депутаттың кады үдеп чоруур кижилери база чурттаар черни ээлчег чокка алыр эргелиг.

36 үүл. **Улуг Хуралдың депутадынга чурттаар оран-саваны бээри**

Бодунуң депутат ажыл-чорудулгазын доктаамал үндезинге боттандырып турар, Кызыл хоорайда чурттаар шөлү чок Улуг Хуралдың депутадынга, ооң иштинде өг-бүлезиниң кежигүннеринге чурттаары-биле Улуг Хурал палаталарының чаа чыыжының ажылдап эгелээн хүнүнден эгелээш үш ай дургузунда, аңаа ооң билдириишкини езугаар албан-ажылындан чурттарга шөлүн (телефоннуг квартираны) үндүрүп бээр.

Чурттарга шөлүн алгыжеге чедир үеде, бодунуң депутат ажыл-чорудулгазын доктаамал үндезинге боттандырып турар Улуг Хуралдың депутадынга аалчылар бажыңынга ийи кижи чыдар өрээлди бээр азы ооң күзээни-биле Тыва Республиканың Чазааның аалчылар бажыңнарынга ийи кижи чыдар өрээлинге чурттаанының өртээ хемчээлдиг чурттаар бажың хөлезилеп алганының чарыгдалдарын эгидип бээр.

37 үүл. **Улуг Хуралдың депутадының ажыл-чорудулгазының материалдыг хандырылгазы-биле холбашкан чарыгдалдарны эгидери**

Улуг Хуралдың депутадының ажыл-чорудулгазының материалдыг хандырылгазы-биле холбашкан күрүне эрге-чагырга органнарының, тус чер бот-башкарылга органнарының, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның чарыгдалдарын Улуг Хуралдың палаталарының ажылдаарынга көрдүнген, Улуг Хуралдың чогуур палатазының чарыгдалдарының дөзевилелинге Тыва Республиканың Саңхөө яамызын таварыштыр, чоорту хамаарышкан организацияларның агар саннарынче акша-хөреңгилерни шилчидер аргабиле республика бюджединиң дугайында Тыва Республиканың хоойлузу-биле бадылаттынган республика бюджединиң акша-хөреңгизиниң хемчээлдери-биле төлеп бээр.

Бо үүлде айыттынган чарыгдалдарны Улуг Хуралдың чогуур палатазының депутадының киргени документилеринге үндезилээш, эгидип төлеп бээр.

38 үүл. **Улуг Хуралдың депутадының орулгаларының болгаш эт-хөреңгизиниң дугайында декларациязы**

Улуг Хуралдың депутаттары күрүне албанының дугайында федералдыг хоойлужудулга-биле доктааттынган чурум езугаар, оларның өнчү эргезинде турар эт-хөреңгизиниң болгаш орулгаларының дугайында декларацияны киирер. Орулгаларын өжегээр чажырганы-биле холбашкан болгаш Тыва Республиканың үндүрүг органнарының илередип тыпкан медээлериниң дугайында хажыдыышкыннарны Тыва Республиканың массалыг информация чепсектеринге чарлап дыннадыр.

39 үүл. **Улуг Хуралдың депутадының ат-алдарын, төлептиг мөзү бүдүжүн болгаш ал-бодун камгалаары**

Депутаттың ажыл-чорудулгазын күүседиринге шаптык кадар, чок-ла болза кайыбир кижиниң талазынга ажыктыг шиитпир хүлээп алган турарын чедип алыр сорулга-биле депутатка, ооң өг-бүлезиниң кежигүннеринге хоойлу-дүрүмге дүүшпес салдар чедирер, Улуг Хуралдың депутадын хөй улус мурнунга куду көрүп, хомудадыр, база ол ышкаш бодунуң депутат хүлээлгелерин күүседип чорда Улуг Хуралдың депутадын хууда дорамчылаар, депутатка хамаарыштыр хоп-нүгүл үндүрер, чок-ла болза ооң депутат ажыл-чорудулгазының дугайында медээниң утказын өскертип тарадыр болза, федералдыг хоойлуларбиле болгаш Тыва Республиканың хоойлулары-биле доктаатканы харыысалгага онаажыр.

5 ЭГЕ. **ТҮННЕЛ ДҮРҮМНЕР**

40 үүл. **Улуг Хуралдың депутадының хоойлу езугаар негелделерин күүсетпээни дээш харыысалга**

Улуг Хуралдың депутадының хоойлу езугаар негелделерин күрүне эрге-чагырга-зының органнарының, тус черниң бот-башкарылга органнарының, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның, хөй-ниити каттыжыышкыннарының албан-дужаалдыг кижилери болгаш өскедаа ажылдакчылары күүсетпес, чок-ла болза депутат ажыл-чорудулгазын боттандырарынга оларга шаптык таварыштырары, а ооң-биле дөмей оларга көңгүс меге медээ бээр азы Улуг Хуралдың депутадының негелдезинге болгаш чагаа-бижиинге харыы бээриниң бо Хоойлу-биле доктааткан хуусааларын болгаш чурумун сагывас болза, Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле көрдүнген харыысалгага онаажыр.

41 үүл. **Улуг Хуралдың депутадынга, ооң өг-бүлезиниң кежигүннеринге база өске-даа төрелдеринге хамаарыштыр хоойлуга таарышпас салдарны чедиргени дээш харыысалга**

Улуг Хуралдың депутадынга, ооң өг-бүлезиниң кежигүннеринге база ооң өскедаа төрелдеринге депутат ажыл-чорудулгазын соксадыр азы ооң байдалын өскертир сорулга-биле күш дөгеп, албадал кылып азы күш-күүлелди кыжаныышкын хевиринге ажыглап, хоойлуга таарышпас салдар чедирер болза, Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле көрдүнген харыысалганы онаар.

42 үүл. **Бо Хоойлунуң күштүг болуп эгелээри**

1. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп эгелээр.

2. Депутаттың социал камгалалының магадылалдарын доктаадып тургузуп турар бо Хоойлунуң дүрүмнериниң күжү, бодунуң депутат бүрүн эргелерин боттандырып турар үеде бүдүрүлгеде болгаш албан черлеринде хүлээлгелериниң күүселдезинден хостаттырган Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизинин) бирги болгаш ийиги чыыштарының депутаттарынга база хамааржыр.

3. Бо Хоойлунуң 29-ку үүлүнүң ийиги, үшкү, дөртү, бешки, алдыгы, чедиги кезектеринде көрдүнгени бодунуң ажыл-чорудулгазын доктаамал профессионал үндезинге боттандырып турар Улуг Хуралдың депутадынга пенсия хандырылгазын тодарадып доктаадып турар дүрүмнериниң күжү ол ышкаш бодунуң депутат ажыл-чорудулгазын доктаамал үндезинге боттандырып турган 1990-1993 чылдарның чыыштарының Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң улус депутаттарынга база хамааржыр.

4. «Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизинин) депутадының эрге-байдалының дугайында» 2000 чылдың март 17-де үнген № 171 Тыва Республиканың Хоойлузун күш чок деп санаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай
№ 982 УХ-I
2005 чылдың июль 13.

Төөгүден өгбелеривис

Даа-Бызаң Чүлдүм Кечил

Бистиң бажыңывыста авамның хүндүлээри эт бар. Ол дээрге — ширээ-дир ийин. Артында ажыдып турар хомдулуг чүве. Кара беге-биле будуп каан. Бир шагда ооң кырынга бурган, колдулар турган. Оларны мөңгүнден кылган боорга, хавырып аппарган дээр. Хомдунуң иштинге Даржатпа деп судур, дымаа-ханаа цезинде ажыглаар, соктап каан артыш, күжү, өйлеп-өйлеп өзүп көвүдей бээрге, бистиң аксывыска суп чиртир, кызыл өңнүг чиңге-тараадан дап улуг, суг-чинчи хире, хураган агарның дүгүнден кылган хаптыг, үлээн соонда ийини арттыргаш, тарина номчуп-номчуп, тарбыдааш, катап суп кааргa, элээн болганда, немежи бээр, боду чайгаар өзер үрүле деп аттыг, авамның хумагалаары, элдептиг таң бар чүве. Авам биле ачам бежен чыл кады чурттаннар. Ачам 1965 чылда "кызыл-дустай" берген. Ол этти Хараар-Сояктың пөжүнден Чүлдүм деп акызы чазап кылгаш, авамга селик белээ кылдыр берген.

Акызын үргүлчү-ле Бызаң деп адаар, шевер кижиниң чон аразында эдилеп чораан шолазыдыр. Аңаа немештир Кечил деп сарыг шажынның сагылын база алган кижи бооп-тур. Ол атты шажын херээнге өөренгеш эвес, шевер күш-ажылының ачызындан алган. Ооң ол шаңнал ат алган ажылы – Чадааананың Үстүү-Хүрээниң тудуу болган. Чоннуң эң сырый кезии чурттап турар, ийи кожууннуң төвү — Хову-Аксының азы амгы Чадаана хоорай чоогунга чаа улуг депшилгелиг хүрээни тудар дээн күзелин Хайдып Үгер-Даа ноян (шолазы Буурул ноян) боттандырган-даа. Баш бурунгаар чагыг-дугуржулганы кылган, ооң соонда өртек-үнезин төлээн. Ооң өртек-үнезин төлээринге Даа, Бээзи кожууннарның кол дүжүметтери – Намажап тергиилекчи, Бадарчы-Бадыргы чагырыкчы, Суруң дузалакчы, Балчый бижээчи, Сандык чагырыкчы суглардан аңгыда, муң кара хойлуг Хаа-Хелиң дег хөй мал азыраан араттар, күш-шыдалының хирези-биле хөреңги чыып дузалашкан. Эрге-дужаалдыг кижилерге онаап тургаш кылган, чегей амыдыралдыг кижилер эки туразы-биле бээр деп доктаатканн чүве дээн.

Ном судурларны садар ажылды Ажык-Карак, оолдары Сандык чагырыкчы (артканнарының адын сактып албаан-дыр мен) байшыырак улустар күүсеткен чүве-дир. Баш бурунгаар чагып каан болганындан хүрээниң нарын дериг-херекселдерин, иштики каасталгаларынга хереглээр Тывада чок ыяш-даштан кылган үүлдерни кыдат чуртундан тевелерге чүдүрүп алгаш келген. Тудугну тудар кыдат тудугжулар ол-ла чиң сөөрткен, тевелерни улаглап чедип келгеннер. Чиң сөөрткен тевелер адаа-ла 50 санныг, эң хөйү 80 санныг шуужуп эртип турар. Хөндергей уну бар чорда, бажы Суглуг-Хараганда, сөөлү Чолдак-Кара-Суг аксынга чоруур, дистинчип алган көрүштүг, чаражы-даа аажок боор чүве дээн. Хүрээниң тудар черин шилип көргеш, аңаа херек тудуг материалдары алыр черлерни кыдат удуртукчулар боттары барып көрүп, сугга хоюдуп, изигге дөгеп деңнеп көрүп алгаш, шилилгени эрткен черлерден алыр деп шиитпирни үндүрген. Дойну Бажың-Алаак, Чайлаг-Алаактан, элезинни Бора-Булак, Хайыракан даандан, сөөскенни Хөндергейден, пөш, шивини Хөндергейниң Чайлыг-Хемден, дытты Чадаана унундан алыр деп шиитпир үндүрген. Дой, элезин казып, сөөртүү, сөөскен кезери, ыяш кезери, ону айтып берген хемчээли-биле дилери, чонарын, ону хүрээ тудар черге чедир сөөртүүнге тус черниң суму, арбаннарындан шевер кижилерни мөөңнеп чыгган. Тыртар, сөөртүр аът, шары, тевелерни база ынчаар кылган. Янзы-бүрү ол үениң кеземче шиитпирлер алган кижилерниң үүлезин ажылдап эрттирер чери база-ла хүрээ тудуу болган. Аъшчемни база-ла арбан, суму аайы-биле харыылаар, колдуунда тус черниң чону бодундан хандыртынар. Ынчангаш хүрээ – чоннуң тудуу болганы ол.

Үстүү-Хүрээниң туткан сорулгазы – ийи кожууннуң девискээринде улуг, бичии хүрээлерниң эрге-байдалын чаңгыс черге мөөңнеп башкарар база үениң хөгжүлдезиниң аайы-биле бурунгаар көрүштүг шажын ажылдакчыларын өөредири турган. Ажыл ол үениң деңнели-биле алырга, кончуг дүрген чоруп турган: таваа салдынган, ханалар орту чеде берген, ханалар доозулган, дээвиирин шыпкан, ишти-даштын каастап, чугайлап, будуп, долгандыр херимин кыла берген, иштики дериг-херекселин эмгелеп чалап турар, кирер эжиинге ноян оргазы салыры арткан – деп, тудугнуң кайы-хире шуудай бергенин илереткен чугааларны чон чорумалдардан дыңнап, доостур хүнүнге чедир санныг хонук артканын билип турган. Кулак-биле дыңнааны тудугну карак-биле көөрүн чон манап турган-на болгай.

Хүрээниң тудуунуң доозулганының кол медээчизи, кирер эжииниң ноян оргазы деп езулалын кылып, ол оргаңы салгаш, эжиктерин быжыглапканда, тудугнуң даргазы шыдашпайн барган деп медээ келген. Ол кыдат дарга аарыгзып турза-даа, кадыынче сагыш салбаанының түннели болган. Улуг үүле бүдүрген дарганы тыва черге-даа орнукшудуп каап болур турган. Арткан кыдат удуртукчулар, ол мөчээн даргазының төрел-аймаа каяа-даа "төре аралчаан" болза, сөөгү эвес-даа болза, хүлүн албан төрээн черинге орнукшудар, чая баспас чаңчылдыг улус дээн, ийиде, бодунуң чагыы база ындыг болган. Ол дарганың мөчүзүн изигге үрелбес кылдыр арыглап, белеткээн соонда, дөрт тыва, үш кыдаттарга үдеткеш, Бээжиндиве чедирери-биле үдээн чүве-дир.

Кылганы-даа онзагай, турум чалым дег, артында бедик хавак кырында көскү черде тудугну ол үеде санныг-ла кижи көрген-дир ийин. Ийи чыл ажыр хуусаалыг туткан хүрээниң ажыдыышкын байырлалынга, шынап-ла, «кижи бажы – кизирт, аът бажы – козурт» деп чугаалажыры дег болган. Ол хүнден эгелеп Үстүү-Хүрээ Даа, Бээзи кожууннарның төвү Чадаанадан чары эртип, бүгүдениң караа, кулаа деп чүвени көргүзе берген.

Хүрээ тудуу доозулган соонда, шылгарап ажылдаан кижилерге шаңналдарны, кегээрелди (амнистияны) тывыскан. Шаңналды четтиргеннериң бирээзи – Чүлдүм болган. Нояннның таңмазындан Даа-Бызаң деп атты (кожууннуң тергиин бызаңы, азы амгы үеде алдарлыг тудугжу), хүрээниң талазындан кечил деп сагылдың ылгавыры бөргүн, кежик эрегезин холунга тудускан чүве-дир. Оондаа өске ус-шеверлер хелиң, кеский, хуурак, чаңгы, мээрең, хаа, хүндү деп аттарны алган. Кегээрел дээрге эки ажылы дээш, кеземче, торгаал алган кижилерни келдиртип, үндүрүглерден чиигелделерни хайырлааны болур. Олар күш-ажылының ачызында алган аттарын өлгүжеге эдилээннер, харын-даа салгалдарында ам-даа эдилеп чоруур кижилер бар болгай. «Эки кылган ажыл, элеп читпес алдар» дээр болгай, мөңге тураскаал болуп артканы ол-дур ийин.

Даа-Бызаң Чүлдүм Кечилдиң дугайында сактыышкынны тыва черниң «айлаң кужу», алдарлыг артист Кара-кыс Намзытыевна Мунзук ол сыгыртааны арбын ажы-төлдүг, аас-кежиктиг, амыртайбың узун назылыг чурттап чоруурунуң сагыызыны деп үнелевишаан, "Харын-даа тыва театрның өнчүзү болуп, "Хайыраан ботка" Ураннар, Салбакайларның эди болуп, Тываны каш катап эргээн чүве" – деп бижээн.

Мен Алдан-Маадырлар аттыг музейге чай хос бар болза, албан кирип, ында делгээн үүлдерни сонуургаар мен. Экспонаттарның үе-үелеп солуштуруп, чаартып турарын эскерер мен. Аржаан базырыын көргүскен залче кире бергеш, кайгап-даа, өөрүп-даа турдум. Шилдеп каан делгиир иштинде, шевер өгбем Даа-Бызаң Чүлдүм Кечилдиң кылганы, авам биле ачамның эдилеп чораан ширээзи, чанында дарган ачам Куулар Базыр-Сат Чаш-оол оглунуң каш ада салгап келгени алдын, мөңгүнден кааталгалар кылырда, оларның эзилдиригге кирер үлүүн деңзилээр деңзизи хомдузун ажыдып каан чыдыр. Бо деңзиниң сээн, фың деп демдектерин айтып каан сакпыдын Алдын-Дарган, Дарган-Хелиң деп акызы берген дээр. Ондар Чимит-Доржунуң ачазы дарган Байырның ачазы болур. Бо эдилелдер Хөндергей школазының музейиниң эдилелдери, өнчүзү турган чүве. Ону кайыын келгенин айтырарымга, аңаа турган тайылбырлакчы угбай: «Кенин-Лопсаң Бораховичиден айтырыңар, ол билир» диди. Шын-дыр, бичии суурда ону шупту көрген-не болгай. Ширээ, деңзи деп бижип-даа каан болза, төпте музейче үгле Тыванын эвес, даштыкыдан-даа аалчылар сонуургап, ол эдилелдерни үе эрткен-даа болза, эскерип чарашсынар кижилер бар-ла болгай. Ам музей чаа оран-саваже көжерге-ле, ол эттер турум туружун ээлеп алырынга бүзүрээр мен. Чүге дээрге, ону алдарлыг чогаалчым, чаңгыс чер-чурттуум, эрткен чүс чылдың кижизи, караң чүдүлгениң дириг эртинези – Монгуш Борахович Кенин-Лопсаң эккелгенде, ынаныш бүзүрел улуг болур.

Даа-Бызаң Чүлдүм Кечилдиң хин салгалдан, чурт салгалче харын-даа чыт төрел байдалче шилчий берген салгалдары үүгле Тывавыстың эвес, харын-даа соңгаар хоорайларда ажылдап, чурттап чоруурлары бар. Олар улус ажылагыйының янзы-бүрү мергежилдерин чедип алган, чон оруун чая баспайын "бызаңнап" чоруурлар. Даа-Бызаң, Кечил деп аттарны бириктирип алганы ол.

Үстүү-Хүрээ бо 2005 чылда 100 чыл болурун солундан номчудум. Хувискаалдың чалгыынга алзып, ойлук чок "хей-аъдывыс"-биле чоннуң ол тудуун үреп, бузук ханаларын арттырып, хелиң, кечил, хаа сагыл алган, хөй дузаламчы берген кижилерни истеп, сүрүп контрлаткан болгай. Бо бузук ханалары арткан тудуг, делегейниң тураскаал тудугларының бүрүткелинде киргени анаа-ла таварылга эвес-тир. Буянныг, бурунгаар көрүштүг хөгжүмчү Дүлүш Игорьнуң, ооң эштериниң ачызында Үстүү-Хүрээ делегей чергелиг уран үүл көрүлдезиниң эрттирер чери, барып-барып джаз деп хөгжүмнүң хевириниң кол одааанче шилчий берди. Үреп-даа кааргa, ооң оду чытканы ол-дур. Ыдыктыг чер куруг турбас дээр ийикпе, джаздың аялгазы-биле диргизир чүшкүрүп эккелгени ол-дур, бүдүн делегей төлээлери аан. Черле Үстүү-Хүрээниң бузук ханаларын катап эптеп, чок болза таваан арттыргаш, чаазы-биле салып тудар үези келген боор. Саазын кырындан адырып, хол-биле тудуп, чоннуң тудуу кылдыр чарлап, шуулган кылза чүү ирги. Амгы үеде, 100 чыл мурнунда чурттап чораан өгбелеривистен, амгы салгалдың бызаңнаар мергежили каш катап бедик болгай, харын-даа делегей чергелиг ажылдар кылыр шеверлер бар-дыр.

Эрес-оол КУУЛАР.

Арзылаң Күдеректиң дүжүт оваазынга

Тыва литератураның төөгүзүнде балалбас исти арттырган Иргит Юженмеевич Бадраның 95 харлааны чаңчылчаан Шагаа-биле дакпырлажып, шимээн-дааш чок эрте берди. Часкаар харын алдарлыг "Арзылаң Күдерек" деп романывыстың ийиги ному парлаттынып, саарылгаже кирген дээрзин "Шын" солунда сайгарлыкчы шынарлыг чарлалдан билип алдывыс. Чогаал сайгарыкчылары, эртемденнеривисдаа Бадра Иргитке хамаарыштыр база ооң чогаалдарының дугайында ак хар ашпадылар. Күрүне шаңналынче кордакчы чогаалдар санынче эртемден Урана Донгактың санал-оналы-биле киргенин деткип, солунче чагаа-даа бижидивис.

"Арзылаң Күдерек"—ханы ужур-уткалыг, философчу, психологтуг база кижизидикчи утка-шынарлыг чогаал. Ылаңгыя амгы салгалдың ажы-төлүнге чонунуң сеткил-сагыжын, езу-чаңчылдарын кол маадырлар Эзирбен, Күдеректиң овур-хевирин дамчыштыр улуг сонуургал, магадалбиле билип алырлар. "Сеткилдиң бичези, саваның улуу херек" деп чоннуң үлегер домаа мында кончуг тода, чараш бижиттинген. Черле ынчаш романның бирги ному (ийиги номунуң дугайында чугаа аңгы) кедергей уран-чечен, байлак этнографтыг материалдар-биле сырыттынганы башкылаашкын ажылынга эң үнелиг эртине болуп, амгы үеде бистиң хүн бүрү ажыглаар номувус болган. Бо чогаалга хамаарыштыр каш-даа эртем ажылы, шинчилел кылып болурун бистиң школада эртип турар эртем конференциялары херечилеп турар.

Бо эрткен өөредилге чылының төнчүзүнде, бистиң школаның башкылары болгаш өөреникчилери, удуртукчувус Ольга Михайловна Дамчай баштаан бөлүк Тес-Хем кожууннуң Чыргаланды сумузунга аалдап чордувус. Литературлуг чурт-шинчилел ажылывысты түннеп, «Арзылаң Күдерек» деп чогаалдың прототиптери болур маадырларның—херек кырында чурттап чораан черлери—чайлаг, күзег, кыштаг, чазагларын сонуургап көрдүвүс. Агар ховузун, Чээргенниг арты, Самагалдай, Берт-Даг, Улуг, Биче Хайыраканнарның бараанын каракбиле көрүп, Арзылаң Күдеректиң 16 харлыында бир-ле дугаар шүүлген чери Чодураада Дүжүт Оваазының турган черинге барганывыс кончуг солун болду. Шынап-ла, суг суггаттыг эки чер дээрзи көскү, ооң адаа чарыында кара хөрзүннүг черге шаандан тура тараа-быдаазын чон тарып чип келген болгаш ам-даа Самагалдай, Чыргаланды чурттакчылары ногаазын ында өстүрүп турарлар болду. Күскээр, ажаалда соонда, байлак дүжүдүн чон байырлап чорааны ужурлуг дээрзин билдивис. Тес-Хемниң өске девискээрлери шала сай-даштыг, суггат чедишпес болгаш суурларында безин картофель тарыыр барымдаа чок.

Оон аңгыда Арзылаң Күдеректиң көжүп, чурттап чорааны Хам-Дыт, Хараар-Тей девискээрлерин карак-биле эргиир аас-кежиктиг болдувус.

Чыргаланды ортумак школазының директору Амур Кара-Хунаевич Увангур бисти чылыг уткуп, хүлээп ап, экскурсияладып база С.К. Ланзыы аттыг Культура бажыңынга чон-биле ужураштырды. Сумунуң чагырыкчызы база сагыш човаачал, чонунуң төөгүзүн эки билир, ооң идегелдиг кадагалакчызы болгаш суртаалчызы-дыр деп билдивис.

Чыылганнарга боттарывыстың дыңнадыгларывысты ыраажыларывыс Экер Саая, Айзана Байкара болгаш Олег Чамый оларның күүсеткен чараш ырлары-биле согажалап тургаш чедингир, тода тайылбырлап база бедик утка-шынарлыг эрттирдивис.

Залда олурганнар колдуу-ла Арзылаң Күдеректиң ачы-салгалы дээрзин өөрүп четтириишкинин илереткеннериң чылыг сөстеринден билип, чоок таныжып алдывыс. Чыргаландыжыларның хей-аъды бедик, төөгүзүнге ынак чон-дур деп үүлдү онзалаксадывыс.

Конференция-ужуражылга дараазында түннелдер-биле доозулган: Чыргаланды школазын Арзылаң Күдеректиң ады-биле адаарын чугаалажыр; аныяк мөгелер аразынга күскээр (дүжүт оваазында суг) хүреш эрттирерин чедип алыр; И.Бадраның "Арзылаң Күдерек" деп романының сайгарылгалыг чыындызын парлаар. (Туранның №2 школазы даанган).

Хүрешке ыяап-ла Күдеректиң төрелдери деткикчилээри албан эвес, а республикавыстың шыырак дээн мөгелери ону сүмелешкеш, эрттирзе үүл? Тывавыстың адын кадагаты чурттарга төлептиг көдүрүп чораан мөгевистиң чырык адынга тураскаадып, Биче Наадымдан организастап көрзүвүссе. Ачы-буян эглип келир эргилделиг болгай.

Меңги ООРЖАК.
Туранның №2 школазында тыва дыл, чогаал башкызы.

ЧЫРЫТКЫЛЫГ XIV ДАЛАЙ-ЛАМАНЫҢ 70 ХАРЛААН ЮБИЛЕЙИН ГЬЮДМЕД ХҮРЭЭНИҢ ЛАМАЛАРЫНЫҢ КИРЖИЛГЕЗИ-БИЛЕ ТЫВАГА БАЙЫРЛААРЫНЫҢ

ПРОГРАММАЗЫ

Кызылга июль 21-ден август 2-ге чедир

Байырлаашкынның эртер чери – хөгжүм-шии театры. 8.30 шактан 20 шакка чедир, кирери хостуг.

Хүн бүрүнүң программазы

21.07.05		Кызылга келири
21.07.05		Мандаланы тударынга оран-саваны белеткээри
22.07.05	12 ш.	Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның юбилейинге тураскааткан Мандала Ченрезигтиң тудуунуң байырлыг ажыдыышкыны. XIV Далай-Ламаның үр чурттаарының дугайында мөргүл. Мандаланың арыглаар күжүнүң болгаш бүгү амылыг амытаннарга ону тударының ажыының дугайында ламаларның чугаазы.
	14.00	Делгемни йөрээриниң езулалы. Обертоннуг ырлаары.
	16.30-18.00	Мандаланы шыяры. Хевирин болгаш баштайгы элезинни салыры.
23.07.-1.08.05	9-9.30	Обертоннуг ыры болгаш тибет хөгжүм херекселдериниң ажыглалы-биле эртенги езулал. Тибет алагалар (маскалар) делгелгези.
	9.30-16.30	Элезинден Мандаланы тудары. Ламаларның аалчылар-биле аралажып чугаалажыры.
	17.30-18.00	Обертоннуг ыры болгаш тибет хөгжүм херекселдериниң ажыглалы-биле кежээки езулал.
2.08.05	9.00 - 9.30	Обертоннуг ыры болгаш тибет хөгжүм херекселдериниң ажыглалы-биле эртенги езулал.
	9.30-	Тудуп дооскан Мандаланы көөрү.
	12.00	Мандаланы бузарының езулалы.
	13.00	Енисейже байырлыг чыскаал. Элезинни сугнуң ээлеринге болгаш чыылганнарга өргүүрү.

Буддий тураскаадыгларның болгаш видео-көргүзүглериниң ПРОГРАММАЗЫ

24.07.05	18.00	«Медицина Буддазы» деп улуг езулал, мантраларны тайылбырлаары, дамчыдары.
26.07.05	18.00	Ак Тарага тураскаадыг, үр чурттаарының болгаш шаптараазыннарны ап каарының улуг езулалы.
30.07.05	9.00-12.00	Тыванның черинге үнелиг саваны өргүүрүнүң езулалы. Лунгта деп йөрээл мөргүл тукчугаштарын өргүүрү.
31.07.05	18.00	«Октаргайны арыглаары» деп улуг езулал.
23.07.05	11.00	Чырыткылыг Далай-Ламаның «Шыдамык чоруктуң күжү-биле килеңниң чалбыыжын канчаар тиилээрил?» деп видеолекциязы.
24.07.05	11.00	«Буддизмниң ажыдыышкыны» деп циклден видеолекция, Ричард Гир эрттирер. Темазы: «Медерел болгаш ооң арга-шинектери».
	14.00	«Кундун», Чырыткылыг Далай-Ламаның амыдыралының дугайында уран-чечен фильм.
25.07.05	11.00	«Буддизмниң ажыдыышкыны» деп циклден видеолекция, Ричард Гир эрттирер. Темазы: «Шажын оруу деп чүл?»
	14.00	«Хар арзылаңның ыызы», Тибет дугайында чаа барымдаалыг фильм.
26.07.05	11.00	«Буддизмниң ажыдыышкыны» деп циклден видеолекция, Киану Ривз эрттирер. Темазы: «Шажын Башкызы деп чүл?»
	14.00	«Гималайлар, баштыңчының чашкы шаа», уран-чечен фильм.
27.07.05	11.00	«Буддизмниң ажыдыышкыны» деп циклден видеолекция, Ричард Гир эрттирер. Темазы: «Өлүм болгаш катап бодарал».
	14.00	«Буддий лама» - Россияга XIV Далай-Ламаның дугайында фильм.
28.07.05	11.00	«Буддизмниң ажыдыышкыны» деп циклден видеолекция, Киану Ривз эрттирер. Темазы: «Карма дугайында бүгү-ле чүүлдер».
	14.00	«Өлгеннериң тибет ному», өлүм дугайында барымдаалыг фильм.
29.07.05	11.00	«Буддизмниң ажыдыышкыны» деп циклден видеолекция, Ричард Гир эрттирер. Темазы: «Сансара болгаш нирвана».
	14.00	«Хат аъды», уран-чечен фильм.
30.07.05	14.00	«Бурунгу Тибеттиң хааннары», барымдаалыг фильм.
	11.00	«Буддизмниң ажыдыышкыны» деп циклден видеолекция, Ричард Гир эрттирер. Темазы: «Бодхичиттаны канчаар сайзырадырыл?».
31.07.05	14.00	«Торгьяк», шаптараазыннарны узуткаарының тантра езулалының дугайында барымдаалыг фильм.
01.08.05	11.00	«Буддизмниң ажыдыышкыны» деп циклден видеолекция, Ричард Гир эрттирер. Темазы: «Бергедээшкиннерни канчаар ажып эртерил?».
	14.00	«Шөлүлгеге кээргээчел сеткил», барымдаалыг фильм.

КОЖУУННАРГА
Август 3-тен 10-га дээр
езулалдар программазы:

1) «Медицина Буддазының» езулалы, (кадыкшыл).
2) Ак Тараның езулалы (үр чурттаары).
3) Арыглалдың улуг езулалы.
4) Лунгта езулалы (чедимчени кыйгырары).

Үези үнериниң	кээриниң	Чедер черинин маршруду
		2005 ч. август 3-те
		Барыын-Хемчик, Бай-Тайга кожууннары
12.00	16.00	Кызыл-Мажалык суурга буддий езулал ужурларын эрттирери.
17.00	20.00	Тээли суурга буддий езулал ужурларын эрттирери.
		2005 ч. август 4-те
		Өвүр болгаш Мөңгүн-Тайга кожууннары
8.00	11.00	Хандагайты суурга буддий езулал ужурларын эрттирери.
18.30	21.30	Мугур-Аксы суурга буддий езулал ужурларын эрттирери.
		2005 ч. август 5-те
		Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик кожууннары
11.00	13.30	Суг-Аксы суурга буддий езулал ужурларын эрттирери.
16.00	20.00	Чадаана хоорайга буддий езулал ужурларын эрттирери.
20.00	21.00	Үстүү-Хүрээ хүрээзинге чедери.
		2005 ч. август 6-да
		Чаа-Хөл, Улуг-Хем кожууннары
9.00	13.00	Чаа-Хөл суурга буддий езулал ужурларын эрттирери.
15.00	19.00	Шагаан-Арыг хоорайга буддий езулал ужурларын эрттирери.
		2005 ч. август 6-да
		Чеди-Хөл, Таңды кожууннары
10.00	14.00	Хову-Аксы суурга буддий езулал ужурларын эрттирери.
16.00	20.00	Бай-Хаак суурга буддий езулал ужурларын эрттирери.
		2005 ч. август 8-те
		Тес-Хем болгаш Эрзин кожууннары
10.30	14.00	Самагалдай суурга буддий езулал ужурларын эрттирери.
16.00	20.00	Эрзин суурга буддий езулал ужурларын эрттирери.
		2005 ч. август 9-та
		Каа-Хем болгаш Бии-Хем кожууннары
9.00	13.00	Сарыг-Сеп суурга буддий езулал ужурларын эрттирери.
16.30	20.30	Туран хоорайга буддий езулал ужурларын эрттирери.
		2005 ч. август 10-да
		Кызыл кожууну
9.00	14.00	Каа-Хем суурга буддий езулал ужурларын эрттирери.

ДУЗАЛААРЫ ЧУГУЛА

Чадаана барыын кожууннар баар оруктуң белдиринде турар хоорай. Ынчангаш ында столовая – чорук кижилериниң эптиг чемненир чери. Ынчангаш ол чемненилге чери эде тургузуушкуннуң берге үезин шыдап эртип, ам-даа ажылдап турар. Бир эртип чыткаш сонуургаарымга, столовая ажылдакчылары аъш-чем, одаар чүүл-биле боттарын боттары хандыртынып турар болган. Ук столоваяда колдуунда хоочуннар ажылдап турар. Директору Валентина Курутаевна Хомушку ында 27 чыл ажылдап турар.

Ынчалза-даа столоваяның бажыңы айыылдыг байдалда. Дээвиири ойлуп дүже бербезин дээш, иштинден ону узун ыяш-биле баганалай үстүрүп каанын көрдүм. Чем хайындырар печкалар эрги, үрелик. Чадаананың авто станция чери дүжүп калганындан ооң кассири база столоваяда олуруп алгаш, чорук кижилеринге билет садып, ыңай-бээр автобустарны аргыштырып турар. Столовая чүгле улус чемгерип турар эвес, чадаглаан кижилерниң чаглактаныр чери база апарган. Орайга дээр кежээки автобустар эрткиже чедир ажылдап турарлар. Директор Валентина Курутаевна мурнунда ажылдап турган директорларның чырык, чылыг дээш өрелерин база төлеп шыдаан. Акша-хөреңгини бичиилеп-даа болза, куда-дой, хар харлаанынга столоваязын арендага берип тургаш, ажылдап ап турарлар. Ынчалзажок ынчаар ажылдап алган эвээш-биче акша-хөреңгизи чүге-даа чедишпес. Чаа аяк-сава садып алыр акша безин артпас. Берге байдалда кызымаккай-ла ажылдап турар улус болду. Ажылгыр бо коллективке хамааржыр албан черлери оларга дузалажыры эргежок чугула-дыр деп чүвени билдим.

Ульяна АРАКЧАА-ВЕЛИЧКО.

Чадаана хоорай.

Хомушку Хортезиновна СЮРЮН-ООЛ

Х.Х. Сюрюн-оол 1929 чылдың ноябрь 7-де Барыын-Хемчик кожуунга төрүттүнген. Күш-ажылче эге базымын ол 1951 чылдың март 7-де Тыванын ном үндүрер черинге секретарь-машинакчы бооп эгелээн. Ол ажыл-хүлээлгеге 1971 чылга чедир ажылдааш, корректор ажылче шилчээн. 1990 чылда хүндүлүг дыштанылгаже үнген.

Х.Х. Сюрюн-оол «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» база «Күш-ажылдың хоочуну» медальдарның эдилекчизи.

Сөөлгү үелерде ол кадыының байдалы-биле Кызылдың хоочуннар бажың-интернадынга чурттап турган. Мындыг кайгамчык чараш аажы-чаңныг кыргана-ава бистиң аравыстан, чырык өртемчейден 2005 чылдың июль 14-те чарлып чоруткан. Ооң чырык овур-хевири бистиң сеткил-сагыжывыска кеззэ мөңгеде артар.

Кызылдың хоочуннар бажың-интернадының администрациязындан болгаш коллективинден.

Хандагайты ортумак школазының коллективи Улус өөредилгезиниң тергиини, улуг башкы деп аттың эдилекчизи, күш-ажылдың хоочуну, Хандагайты ортумак школазының орус дыл башкызы

Полина Седиевна ДОНГАКТЫҢ

хенертен мөчээни-биле ооң ажы-төлүнге, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН
e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы —1-19-87, тел: факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис—1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 7039. Чагыг 78.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10001, 100011.
ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.